

Waarom doen wij dat eigenlijk?

Waarom doen wij dat eigenlijk?

Een kwalitatief onderzoek naar de opvattingen van diakenen over hun rol rondom de Maaltijd van de Heer in het licht van de verbinding tussen diaconaat en de Maaltijd in de protestants-gereformeerde traditie

H. Binnekamp (1301489)

Protestantse Theologische Universiteit Groningen

Begeleider: prof. dr. T. Tromp

Tweede beoordelaar: dr. P.E.M. Meijers

Groningen, 17 augustus 2024

Samenvatting

Dit onderzoek richt zich op de opvattingen van diakenen over hun rol tijdens de viering van de Maaltijd van de Heer.

De rol van diakenen tijdens de viering van de Maaltijd van de Heer blijkt namelijk wortels te hebben in het gereformeerd-protestantisme, de diaken zamelt de gaven in. Precies die gaven vormen vanuit protestants-gereformeerde theologie de verbinding tussen de diaconale gaven en de gaven van brood en wijn aan de Tafel.

Aan de hand van een kwalitatief onderzoek, waarin multi-methodisch gewerkt wordt, door middel van observatie en focusgroepgesprekken, worden rollen en opvattingen van diakenen bevraagd.

Het blijkt dat diakenen slechts matig op de hoogte zijn van de verbinding tussen diaconaat en de Maaltijd. Ook kunnen zij niet altijd uitleggen waarom zij, als diakenen, dienst doen aan de Tafel.

Het onderzoek besluit met een aantal aanbevelingen om de verbinding meer voor het voetlicht te brengen.

Sleutelwoorden: diaconaat • Maaltijd van de Heer • eucharistie • diakenen • rol opvattingen • kwalitatief onderzoek • Calvijn • Bucer • Protestantse Kerk in Nederland • Gerechtigheid • collecte • gaven

Aantal woorden (inclusief inhoudsopgave, voetnoten en bibliografie): 23950

Dankwoord

Onderzoek doe je nooit alleen. Ook dit onderzoek had ik nooit alleen kunnen voltooien. Daarom wil ik hier op deze plek mijn begeleider prof. dr. Thijs Tromp hartelijk danken. Thijs heeft me gemotiveerd, aangestuurd waar nodig, uitgedaagd en me geënthousiasmeerd om dit onderzoeksproject tot een goed einde te brengen. Je enthousiasme is een geschenk voor de kerk en haar opleiding!

Hier wil ik ook de naam genoemd hebben van prof. dr. Heleen Zorgdrager, mijn begeleider tijdens mijn eerste onderzoeksproject dat helaas niet tot een goed einde kwam. De begeleidingsgesprekken en aanwijzingen hebben me alsnog verder gebracht. Vaak leren we meer van de projecten die niet slagen.

Ook mijn dank voor de huidige en voormalige classispredikanten, ds. Ellen Peersmann en ds. Jan Hommes, voor het meedenken in het vinden van de diaconieën. Daarmee wil ik hier ook alle voorgangers, kosteren en zeker de diakenen bedanken. Zij hebben me ontvangen, en laten meekijken in hun diaconale keuken en ze wilden open zijn over hun opvattingen.

Ook Ariëtte Sieben, mijn tante, wil ik danken, voor haar hulp om het oud-Frans van Johannes Calvijn goed weer te geven en te begrijpen in het Nederlands.

Ten slotte dank ik mijn vriend en toevertrouwen Arnold. Soms was je even streng en dirigeerde je me weer naar de scriptie. Dan weer moedigde je me aan om toch vooral door te gaan omdat ik al op de goede weg was. Zonder jou was dit avontuur nooit gelukt.

Inhoudsopgave

Samenvatting.....	2
Dankwoord.....	3
Introductie	6
Probleem- en vraagstelling	7
Verantwoording en doelstelling	9
Stand van onderzoek.....	9
Opbouw van de studie.....	11
Begrippen.....	11
1 Methodologie	13
1.1 Praktisch theologisch onderzoek.....	13
1.2 Kwalitatief onderzoek.....	14
1.3 Methode	14
1.4 Sampling	16
1.5 Informed consent	17
1.6 Positie van de onderzoeker	18
2 Maaltijd-Diaconaat in het gereformeerd protestantisme.....	19
2.1 Diaconaal-historisch	19
2.2 Diaconaal-liturgisch.....	24
2.3 Conclusie.....	27
3 Resultaten observaties.....	29
3.1 Orthodox	29
3.2 Confessioneel-evangelisch.....	29
3.3 Midden-orthodox (1).....	30
3.4 Midden-orthodox (2).....	31
3.5 Vrijzinnig	31
3.6 Voorlopige conclusies na de observaties.....	32
4 Resultaten interviews.....	34
4.1 Diaconaal in het dorp.....	34
4.2 Opvattingen Maaltijd en collecte	34
4.3 Opvatting diakenen verbinding collecte en Maaltijd	37
4.4 Diakenen en het opruimen van de Maaltijd	38
4.5 Opvatting diakenen over hun rol bij de Maaltijd	38
4.6 Opvatting diakenen over de verbinding diaconaat en Maaltijd.....	40
4.7 Conclusie.....	41
5 Analyse.....	42
5.1 Diaconaat	42

5.2 Collecte	42
5.3 Brood en wijn.....	43
5.4 Rollen.....	44
5.5 Mogelijkheden	45
6 Conclusies	47
7 Discussie en reflectie	48
7.1 Beperkingen	49
Bibliografie	50
Verklaringenblad	53
Datamanagementplan.....	54
Bijlage 1 Observatieformulier.....	56
Bijlage 2 Formulier Maaltijd van de Heer orthodox.....	57
Bijlage 3 Dankgebed midden-orthodox	58
Bijlage 4 Orde voor de Maaltijd - midden-orthodox 2	59
Bijlage 5 Orde voor de Maaltijd - vrijzinnig.....	60

Introductie

“Diakenen zijn in het bijzonder geroepen tot de dienst aan de Tafel van de Heer.”¹ Zo beschrijft de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland één van de taken van diakenen. Die taakomschrijving wordt ook ingevuld bij de bevestiging van nieuwe diakenen: De orde uit het dienstboek beschrijft in de opdracht voor diakenen onder andere het volgende: “Vanouds hebben zij de taak om de tafels zó te bedienen, met inachtneming van het Woord van God, dat de behoeftigen niet worden beschaamd. [...] Aan deze verbondenheid met alle mensen en met heel de schepping herinneren zij ons telkens weer, als zij brood en beker bij ons doen rondgaan, en wij de dood des Heren verkondigen, totdat Hij komt.”² Deze twee kerkelijke documenten leggen een formele en praktische verantwoordelijkheid neer bij de diaken tijdens de Maaltijd van de Heer. Vooral uit de woorden van het bevestigingsformulier blijkt een sterke nadruk te liggen op de verbinding tussen de Maaltijd en het diaconaat: dat de behoeftigen niet worden beschaamd.

In zijn lezing, over het diaconaat bij Calvijn, gehouden in 2009, het herdenkingsjaar rondom Calvijn, deelde toenmalig hoogleraar diaconaat Herman Noordegraaf zijn vermoeden, gebaseerd op een eigen, niet-representatieve steekproef, dat “de diaconale dimensies van het Avondmaal weinig bekend zijn.”³

In 2022 onderzocht de Protestantse Kerk in Nederland onder haar panelleden de vraag hoe men in de kerk denkt over het Avondmaal.⁴ Dat onderzoek leverde inzichten op waarvan ik er hier één voor het voetlicht plaats. Er werd aan de panelleden, die ook diaken zijn, gevraagd waarom juist diakenen helpen bij het Avondmaal. 14% van de respondenten, - diakenen - gaf aan het waarom hiervan niet te weten. Feitelijk gezien geen groot gedeelte van de ondervraagden. Dit was echter een kwantitatief onderzoek: zodoende konden er geen conclusies getrokken worden hoe die andere 86% die bijzondere relatie ziet tussen diaken en Avondmaal. Dit kwantitatieve onderzoek kan zodoende geen antwoord geven op de vraag hoe de diakenen die ‘dimensies’ van Noordegraaf dan wél onder woorden brengen.

Naast masterstudent aan de Protestantse Theologische Universiteit ben ik zelf ook vier jaar lang diaken geweest in de Protestantse Wijkgemeente Martinikerk in Groningen, van mei 2019 tot mei 2023. Als diaken en kerkenraadslid werd ik opgeslokt door het geregel in de kerk: de vergaderingen, de actiepunten, het blussen van brandjes. Op de zondagmorgens als de Maaltijd werd gevierd moest ik, omdat ik diaken was, een uur eerder aanwezig zijn om tafels, stoelen, kleden, kaarsen, bekertjes en schalen klaar te zetten. Als diaken liet ik het brood en de wijn langs de tafels gaan, en deelde ik het brood en wijn uit. Maar waarom ik dat deed, daarover had ik in eerste instantie geen idee. Konden ouderlingen dat niet doen? Of gemeenteleden? En ook als ik mijn mede-diakenen daarover vroeg kwam het antwoord vaak niet verder dan: mooi om iets te doen, iets klaar te zetten.

---

¹ Kerkorde Protestantse Kerk in Nederland, artikel V lid 3, vgl. 3-11-1.

² *Dienstboek - een proeve Deel II: leven - zegen - gemeenschap* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2004), 257.

³ Herman Noordegraaf, *De diaconale C-factor: de betekenis van Calvijn voor het diaconaat* (Rotterdam: Stichting Rotterdam, 2009), 15.

⁴ Onderzoekspanel Protestantse Kerk, ‘Hoe denken leden van de Protestantse Kerk over het avondmaal?’, [www.protestantsekerk.nl](https://protestantsekerk.nl), 12 augustus 2022, <https://protestantsekerk.nl/nieuws/hoe-denken-leden-van-de-protestantse-kerk-over-het-avondmaal/>. Geraadpleegd 14 november 2023.

Binnen de onderzoeksgroep voor dit thesisvak kwam ter sprake dat in een pioniersplek de Maaltijd wordt gevierd met medewerking van gemeenteleden. De diakenen hebben in die plek geen bijzondere taak bij de viering.⁵

Concluderend: Vanuit officiële kerkelijke documenten worden de diakenen verbonden met de Maaltijd van de Heer. Vanuit de realiteit blijkt dat deze verbinding door diakenen zelf niet altijd gezien wordt en dat het waarom van die verbinding eveneens onbekend is.

Probleem- en vraagstelling

Zoals in de aanleiding beschreven is er aan diakenen een formele rol toebedeeld tijdens de viering van de Maaltijd van de Heer. Noordegraaf vermoedt dat de diaconale dimensies van de Maaltijd onbekend zijn bij diakenen, al heeft hij er geen onderzoek naar gedaan. Volgens het onderzoek van de Protestantse Kerk zegt een groot deel van de diakenen te weten waarom ze een rol hebben bij de Maaltijd. Maar hoe ze dit ‘waarom’ invullen, dat is niet bekend. Het vermoeden van Noordegraaf wordt met dit kwantitatieve onderzoek niet ontkracht: de aard van die verbinding en de kennis daarvan door diakenen is niet onderzocht in het onderzoek van de Protestantse Kerk. En ook Meijers, universitair docent diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit, komt in haar artikel tot de ontdekking: “*So far, I haven’t been able to find research on practical experiences regarding the connection between Eucharist and Diaconia.*”⁶ Kortom, we weten niet hoe die verbinding tussen diaconaat en Maaltijd beleefd wordt, in zijn algemeenheid, en al helemaal niet door diakenen.

De connectie tussen Maaltijd en diaconaat heeft ook ecclesiologische relevantie, en wanneer die connectie niet bekend is, hebben we ook te maken met een ecclesiologisch probleem. Dit probleem heeft te maken met de verbinding tussen liturgie en diaconaat. Liturgiewetenschappers Rouwhorst en Van Tongeren schrijven daar bijvoorbeeld over.⁷ Zij nemen een scheiding tussen diaconaat en liturgie waar die door veel christenen wordt beleefd. Veel christenen volgens hen dat de liturgie zich bezighoudt met de binnenwereld, dat wat plaatsvindt in het kerkgebouw, spiritualiteit, gebed, ritueel. Diaconaat houdt zich daarentegen bezig met de buitenwereld, de wereld, dat vindt plaats buiten het kerkgebouw. Volgens Rouwhorst en Van Tongeren creëert dit een problematische visie op zowel liturgie als diaconaat, want er wordt een scheiding aangebracht tussen God en wereld, tussen sacraal en profaan. Zij zijn van mening dat beide juist op elkaar ingrijpen: Kernmomenten in de liturgie (de Maaltijd, het gebed, de Schriftlezing) hebben implicaties op hoe christenen omgaan met de samenleving en de wereld. Andersom wordt zorg voor en omgang met de samenleving gevoed door het gebed, door ritueel, door liturgie. De auteurs schrijven dat juist aan deze verhouding, tussen liturgie en diaconaat, in publicaties weinig aandacht wordt besteed.⁸

Hier staat iets wezenlijks op het spel voor de kerk. Als diaconaat, het handelen met het oog op gerechtigheid en het lenigen van nood⁹, niet meer aanwezig is in de kerk en haar liturgie, dan dreigt de kerk haar roeping in de wereld te verliezen. Kerk en wereld groeien zo uit elkaar,

---

⁵ Een medestudent, tevens voorganger in die gemeente, stelde om die reden de vraag waarom het onderzoek naar de rol van diakenen relevant zou zijn. De vraag stellen is hem beantwoord.

⁶ Erica Meijers, “‘For Everyone Born, a Place at the Table’: The Encounter of Eucharist and Diaconia During a Sanctuary in the Netherlands”, *Ecclesial Practices* 9, nr. 2 (16 december 2022): 166, <https://doi.org/10.1163/22144471-bja10041>.

⁷ Gerard Rouwhorst en Louis van Tongeren, red., *Vieren en delen: de verhouding tussen liturgie en diaconie* (Heeswijk-Dinther: Berne Media, 2019), 7-9.

⁸ Ibidem, 7.

⁹ Zie voor de definitie van diaconaat bij de paragraaf ‘begrippen’.

de kerk loopt zo het risico niet langer relevant te zijn voor de wereld.¹⁰ Tegelijkertijd dreigt er met de kloof ook iets wezenlijks verloren te gaan met het diaconaat. Diaconaat zonder haar liturgische worteling verliest iets van haar wezen en zou zelfs iets unieks kunnen verliezen ten opzichte van overige goede doelen, christelijk of seculier. Daarmee loopt de kerk het risico dat haar roeping in de wereld niet tot haar wezen behoort maar een aparte poot is van haar activiteiten: diaconaat wordt uitbesteed aan bevestigde vrijwilligers. Het opkomen voor rechtvaardigheid, armoede bestrijden, hongerigen voeden, naakten kleden kortom de invulling van het uitzien naar Gods Koninkrijk raakt daarmee los van de kerk en verwordt tot een taak van de uitvoeringsorganisatie van de kerk.

Zoals zal blijken uit de stand van onderzoek is er genoeg geschreven over die intrinsieke relatie van liturgie en diaconaat in casu de Maaltijd en diaconaat. Het punt waar dit onderzoek zijn relevantie bepleit is op het vraagstuk of diakenen zelf zich bewust zijn van die intrinsieke verbinding en hoe zij die verbinding zien. Want daar bevinden we ons op een kennis lancune. Het onderzoek van het panel van de Protestantse Kerk is zeker waardevol, maar vanwege de kwantitatieve methode kan er alleen een summier antwoord gegeven worden op die eerste vraag: óf zij een verbinding zien. Het tweede, het ‘hoe dan’ blijft onbekend. Daarbij wil ik ook onderzoeken of die opvattingen van diakenen over hun rol bij de Maaltijd differentiëren naar gelang de verschillende stromingen binnen de Protestantse Kerk in Nederland.¹¹

Daarom, als blijkt dat diakenen niet meer onder woorden kunnen brengen hoe hun rol in de liturgie samenhangt met hun rol in de wereld, dan dreigt de kerk haar relatie met de wereld om haar heen te verliezen. Want als diakenen dat al niet goed meer kunnen verwoorden, hoe zouden gewone gelovigen dat dan kunnen? Tegelijkertijd verliest het diaconaat iets unieks. Wat dreigt is een boedelscheiding in het diaconaat. Daarbij is de ene poot een binnen-kerkelijke, liturgische aangelegenheid en de andere poot is het charitatieve handelen in de wereld; beiden poten zijn niet op elkaar betrokken.

Dit probleem wil ik benaderen met de volgende hoofdvraag:

Welke opvattingen hebben diakenen in vijf dorpsgemeenten van de Protestantse Kerk, in Noord-Nederland over hun rol rondom de viering van de Maaltijd van de Heer in het licht van de verbinding tussen diaconaat en de Maaltijd, zoals deze geformuleerd is in de protestants-gereformeerde theologie?

Deze hoofdvraag is onderverdeeld in de volgende deelvragen:

1. Hoe wordt theologisch de verbinding tussen diaconaat en Avondmaal geformuleerd in de protestants-gereformeerde theologie?
2. Wat is de rol van diakenen rondom de viering van de Maaltijd?
3. Wat zijn de opvattingen van diakenen bij de avondmaalsviering in de Protestantse Kerk in Nederland?
4. Wat zouden aanbevelingen kunnen zijn om de verbinding tussen diaconaat en de Maaltijd concreet vorm te geven?

---

¹⁰ Diaconaat als wezenskenmerk voor de kerk wordt bijvoorbeeld betoogd in Kjell Nordstokke, ‘Diakonia as mark of the church’, in *The Diaconal Church*, onder redactie van Stephanie Dietrich e.a., Regnum Studies in Mission (Oxford: Regnum Books International, 2019), 27-40.

¹¹ Protestantse Kerk in Nederland, ‘Veelgestelde vragen’, z.d., <https://protestantsekerk.nl/faq/hoe-komt-de-indeling-in-stromingen-in-het-panel-van-de-protestantse-kerk-tot-stand/>. Geraadpleegd 27 mei 2024.

Verantwoording en doelstelling

Voor deze vraagstelling is gekozen om de volgende redenen. Allereerst dient de vraagstelling een bepaalde afbakening te hebben. Die afbakening hanteer ik in de keuze om vijf Maaltijdvieringen en vijf diaconieën te onderzoeken. Dit is maar een klein aantal van het totale aantal aan diaconieën van protestantse gemeente, maar is toch substantieel genoeg om conclusies te kunnen trekken. De keuze van de classis is ingegeven vanwege de vestiging van de universiteit. De reden voor de dorpsgemeenten is noodzaak om de verbinding tussen diaconaat en de Maaltijd van de Heer zoals dat ervaren wordt door diakenen te onderzoeken. Het gaat namelijk om het grotere verband tussen liturgie, de Maaltijd van de Heer is een liturgisch moment in de kerkdienst, en diaconaat, het handelen van diakenen ook buiten de kerk. Zoals reeds bij de probleemstelling beschreven staat die relatie onder druk. Daarmee staat ook iets op het spel: Wanneer dat wat in de kerk gebeurt niet langer in relatie staat met de wereld buiten de kerk, verliest de kerk iets van haar relevantie in de maatschappij. Anders geformuleerd: Wat heeft de kerk voor de maatschappij te betekenen als datgene wat in de kerk gebeurt niets te maken heeft met diezelfde maatschappij? Er staat zodoende ecclesiologisch iets op het spel.

De koppeling tussen diaconaat en de Maaltijd is geen bijzonderheid, maar wezenlijk onderdeel van kerk-zijn. Ook vanuit de geschiedenis, zie daarvoor het stand van onderzoek en hoofdstuk 1. Het is dan bijzonder dat zoals in de inleiding besproken die koppeling of niet altijd erkend of gezien wordt, of dat het niet bekend is hoe diakenen daar woorden aan geven. Daar wil dit onderzoek in voorzien. Daarom ook die vierde deelvraag, die komt namelijk niet op uit de hoofdvraag. Echter is het voor veel praktisch theologisch onderzoek een laatste stap om de praktijken verder te brengen.¹²

Dit onderzoek is slechts een bescheiden onderzoek. Zo zou vervolgonderzoek zich bezig kunnen houden met de vraag welke redenen er in de geschiedenis zijn geweest die de koppeling tussen Maaltijd en diaconaat naar de achtergrond hebben gedreven. In de literatuur delen auteurs wel hun vermoede antwoorden op deze vraag, maar een studie ontbreekt hier nog.

Stand van onderzoek

Vanuit kerkhistorie, zie daarvoor bijvoorbeeld de Vroege Kerk, was er altijd een intrinsieke verbinding tussen diaconaat en Maaltijd.¹³ Binnen de wereldkerk is de verbinding eveneens beschreven: Rodolfo Gaede Neto beschrijft een hele lijst aan diaconale perspectieven op de Maaltijd. Neto schrijft vanuit een Zuid-Amerikaanse context, maar draagt zo bij aan de stem van de wereldkerk. Hij wijst op de commensabiliteit van Jezus missie: het samen eten. Al voor het Laatste Avondmaal eet Jezus met mensen die buiten de gemeenschap staan, daardoor krijgen die maaltijden een inclusief en grensdoorbrekend karakter, gericht op het herstel van

---

¹² Richard Robert Osmer, *Practical theology: an introduction* (Grand Rapids, Mich: William B. Eerdmans Pub. Co, 2008). Zie hiervoor pp. 175-218. Ook Mowat en Swinton wijzen op de taak van praktische theologie om de praktijk verder te brengen. Zie hiervoor Methodologie.

¹³ Zie bijvoorbeeld Gerard Rouwhorst, 'De intrinsieke band tussen liturgie en diaconie', in *Vieren en delen: De verhouding tussen liturgie en diaconie*, onder redactie van Gerard Rouwhorst en Louis van Tongeren (Heeswijk-Dinther: Berne Media, 2019), 27-46; Jonathan Pater, 'Allen deel aan één brood: Sociale dimensies van vroegchristelijke maaltijden', in *Vieren en delen: De verhouding tussen liturgie en diaconie*, onder redactie van Gerard Rouwhorst en Louis van Tongeren (Heeswijk-Dinther: Berne Media, 2019), 47-71.

gemeenschap en wat wij tegenwoordig sociale rechtvaardigheid noemen. Neto somt van daaruit een hele rij op van diaconale perspectieven van de Maaltijd van de Heer.¹⁴

Ook vanuit de oecumene wordt vanouds gewezen op de *liturgy after liturgy*: de dienst aan de wereld als gevolg van de dienst aan de Tafel. Vanuit de oecumene is er zodoende een sterke nadruk op de verbinding tussen diaconaat en de Maaltijd.¹⁵

Meijers is van mening dat de gedeelde maaltijd een fundamentele grondstructuur van het diaconaat weerspiegelt. Zij beschrijft de historische gegroeide scheiding tussen Maaltijd of liturgie en diaconaat. Door het in de geschiedenis steeds sterker wordende verstaan van de Maaltijd als liturgisch ritueel werd de theologische betekenis van de alledaagse maaltijd steeds zwakker.¹⁶ Zo kwam er ook een scheiding tussen de Maaltijd als liturgische maaltijd en diaconaat als voedseluitdeling aan mensen binnen en buiten de christelijke gemeenschap.

Dat terwijl het begrip diaconaat in het Nieuwe Testament altijd in verbinding staat met maaltijd, of de tafelpraktijk. Diaconaat valt zo te vertalen als het serveren aan de tafel (hier klinkt het Engelse ‘serve’ in door).¹⁷ Rondom de tafel komt zo de *tafelgemeenschap* in het licht te staan, en daarmee verschuift diaconaat van *service*, dienst, naar *sharing*, delen. Om de relatie tussen de twee te verkennen bouwt Meijers voort op theologische teksten.

Zij kiest daarvoor de Institutie van Calvijn, omdat de praktijken die uitgangspunt zijn voor haar artikel geworteld zijn in de protestants-gereformeerde traditie. Daarnaast legt zij haar oor te luister bij de oecumenische beweging, omdat in die beweging de omslag van dienst naar delen een sterke betekenis heeft gekregen.

In een eveneens liturgische benadering wijst Meijers op het marginale karakter van de Maaltijd in de wereldgeschiedenis, maaltijdgenoten: “gedenken het lijden van Christus en onttrekken daardoor keer op keer dit lijden aan de vergetelheid. Hierdoor ontstaat ruimte voor de verwachting van een nieuwe werkelijkheid, waarin voor lijden en onrecht geen plaats is. [...] wie breekt en deelt, participeert in de gemeenschap met Christus.”¹⁸ N.B. niet: wie eet, participeert met Christus.

Een liturgische benadering van de verbinding biedt Anje de Heer in haar bijdrage over liturgie en diaconaat.¹⁹ Diezelfde auteur schreef ook een artikel waarin zij vanuit diaconaal perspectief op de liturgie reflecteert.²⁰ Zij meent dat diaconaat geen plaats in de liturgie is, maar een diaconale beweging die de hele liturgie doortrekt. Het hart van de diaconale liturgie wordt gevormd door de Maaltijd. Zij wijst op de betekenis van *eucharistie*, dankzegging. De dankzegging voor wat gezamenlijk werd ontvangen, dat wordt vormgegeven door de voorbeden, inzameling van de gaven, ronddelen van brood en wijn. Het is ook “leven in het

---

¹⁴ Rodolfo Gaede, ‘Sharing the Body of Christ: Eucharist in a Diaconal Perspective’, in *The Diaconal Church*, onder redactie van Stephanie Dietrich e.a., Regnum Studies in Mission (Oxford: Regnum Books International, 2019), 97-111. Zie voor de opsomming van diaconale perspectieven pp. 105-10.

¹⁵ Erica Meijers, ‘Come and Eat: Table Fellowship as a Fundamental Form of Diakonia’, *Diaconia* 10, nr. 1 (1 december 2019): 95-99, <https://doi.org/10.13109/diac.2019.10.1.85>.

¹⁶ Meijers, ‘Come and Eat’, 90.

¹⁷ Ibidem, 92.

¹⁸ Erica Meijers, ‘Het brood van de naaste: Verkenningen rond diaconie en Eucharistie’, *Handelingen: Tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap* 47, nr. 2 (1 juni 2020): 17-18.

¹⁹ Anje de Heer-de Jong, ‘Diaconale aspecten van liturgie en liturgische muziek’, in *Vieren en delen: De verhouding tussen liturgie en diaconie* (Heeswijk-Dinther: Berne Media, 2019), 102-16.

²⁰ Anje de Heer-de Jong, ‘Vieren en delen: Het midden van diaconale beweging’, *Handelingen: Tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap* 47, nr. 2 (1 juni 2020): 40-44.

spoor van Hem die zich als geen ander gaf voor anderen, voor de wereld; die zichzelf deelde opdat wij in Hem delen.”²¹

Meijers en De Heer wijzen op de rol van diakenen in dit alles: inzamelen van de gaven, bereiden van de Maaltijd en de overgebleven gaven uitdelen onder degenen die daar behoefte aan hebben. Zo is het brood dat gebroken wordt tijdens de liturgische Maaltijd verbonden met het brood dat gebroken wordt tijdens diaconale praktijken. Ook hier baseert Meijers zich op Calvijn, die de diaconale praktijk volgens haar verbindt met de incarnatie: zoals Christus in een werkelijk menselijk lichaam is verschenen, zo hebben wij door echt brood deel aan het lichaam van Christus. Het brood vormt op deze wijze, zo meent Meijers, de verbinding tussen zowel het spirituele als het alledaagse, en eveneens: “het brood, ontvangen aan de Tafel van de Heer en daarna door de diaconale serveersters in de wereld (uit)gedeeld, [opent] ruimte voor de verborgen, pijnlijke ervaringen en vult deze met de belofte van een andere vreugdevolle werkelijkheid.”²²

Opbouw van de studie

Na deze inleiding zet ik in het eerste hoofdstuk het geraamte op van dit onderzoek. Ik betoog waarom dit praktisch-theologisch onderzoek is waarbij ik gebruik maak van verschillende methoden. Vervolgens beschrijf ik in hoofdstuk twee de connectie tussen diaconaat en de Maaltijd van de Heer zoals die in de protestants-gereformeerde traditie is geformuleerd. Daarmee beantwoord ik de eerste deelvraag.

Hoofdstuk drie en vier zijn de resultatenhoofdstukken van het praktische onderzoek. Hierin presenteer ik de resultaten en laat ik zien wat de rollen van diakenen zijn rondom de Maaltijd van de Heer en hoe diakenen hier tegenaan kijken. Dit is tegelijkertijd de beantwoording van de tweede en derde deelvraag.

In hoofdstuk vijf breng ik de gevonden resultaten in verband met de resultaten van hoofdstuk twee. Dit hoofdstuk brengt de resultaten die via drie verschillende methoden zijn vergaard samen. Daarna volgen de conclusies, discussie en de bibliografie.

Begrippen

Diaconaat: Hier sluit ik aan bij de definitie uit het eerste Handboek Diaconaat:

Onder diaconaat verstaan we het handelen vanuit en door kerken en andere door het evangelie geïnspireerde groepen en bewegingen dat gericht is op het voorkómen, opheffen, verminderen dan wel mee uithouden van lijden en maatschappelijke nood van individuen en van groepen mensen en op het scheppen van rechtvaardige verhoudingen in kerk en samenleving.²³

Diaken: Mannen en vrouwen die bevestigd zijn in het ambt van diaken. Juist deze bevestiging in het ambt maakt het diaken-ambt in de protestantse traditie uniek. Zij dragen primair verantwoordelijkheid in het diaconale handelen van hun geloofsgemeenschap. Daarnaast

---

²¹ Ibidem, 42.

²² Ibidem, 23.

²³ Herman van Well en Sake Stoppels, ‘De definitie opnieuw beschouwd’, in *Barmhartigheid en gerechtigheid: handboek diaconiewetenschap*, onder redactie van Hub Crijns e.a., 2de dr. (Kampen: Kok, 2004), 392.

hebben zij een rol bij de viering van de Maaltijd van de Heer, zowel formeel (kerkorde) als theologisch.

Diakonia: Traditioneel werd het Griekse woord *diakonia* altijd vertaald met dienst. Binnen de diaconiewetenschap speelt er echter een grote discussie, aangezwengeld door John Collins. Collins, een Rooms-Katholieke nieuwtestamenticus, meent dat *diakonia* een breder begrip was in de Griekse wereld en daarin meer de betekenis had van ‘bemiddeling’. De diaken was dan degene die verbindingen legde en communiceerde.²⁴ Collins stelt zich de volgende vraag: “*Is ‘diakonia’ a suitable designation for the churches’ responsibility to redeem the oppressed and the dispossessed?*”.²⁵ Zowel in het Engels als in het Nederlands zijn de woorden ‘diaconate’ en ons ‘diaconaat’ van dat Griekse woord afgeleid. Collins meent dat deze dienst van ‘*social work*’ wel degelijk een aspect is van de verantwoordelijkheden die het evangelie vraagt van een christen, maar dat het woord *diakonia* op zichzelf niet exclusief naar deze dienst verwijst. Overigens ligt de focus van Collins’s onderzoek op de vraag in hoeverre de diaken een geordineerde ambtsdrager dient te zijn, met alle navenante vragen omtrent positie in de kerk. Hierin komt duidelijk naar voren dat Collins meer de Rooms Katholieke traditie voor ogen heeft.

Crijns et al laten de discussie van Collins verder ongemoeid en kiezen voor de opvatting van diaconaat/diaconie als de ‘*inzet van kerken voor mensen in nood, vanuit de gedachte dat deze dienst een wezenlijk onderdeel van het kerk-zijn is, zoals ook Collins beaamt, al wil hij hiervoor niet het woord diakonia gebruiken.*’²⁶ Zij verwijzen ook terug naar de door hen eerder opgestelde definitie van diaconaat (zie hierboven), daarin wordt het woord ‘dienst’ niet gehanteerd.

Maaltijd van de Heer: In de protestantse traditie wordt deze maaltijd ook vaak Avondmaal genoemd. In deze thesis gebruik ik de term Maaltijd, of Maaltijd van de Heer, omdat die term beter aanduidt wat die maaltijd in wezen is: een Maaltijd waarin het lijden en sterven van Jezus Christus herdacht en verkondigd wordt. Daarin spelen de volgende aspecten een rol: Jezus is diegene die zichzelf geeft en uitdeelt. In het eten van het brood herdenken we zo de gebroken Christus. Zodoende participeren we door brood en wijn aan Christus. De Maaltijd heeft ook een eschatologische dimensie: het is gericht op het open graf, het leven na de dood, vol gerechtigheid.²⁷

In dit onderzoek wordt het begrip eucharistie vermeden: theologisch is het hetzelfde, maar veroorzaakt dit begrip in protestantse kringen vaak verwarring omdat het sterk verbonden is met de Rooms-Katholieke traditie. Overigens is eucharistie ook het begrip dat in de oecumene toegepast wordt.

---

²⁴ Herman van Well, ‘Protestants diaconaat in Nederland voor 1800’, in *Diaconie in beweging: handboek diaconiewetenschap*, onder redactie van Hub Crijns en Ellen Hogema (Kampen: Kok, 2011), 13.

²⁵ John N. Collins, *Diakonia: re-interpreting the ancient sources* (New York Oxford: Oxford University Press, 2009), 253-54.

²⁶ van Well, ‘Protestants diaconaat in Nederland voor 1800’, 13.

²⁷ Andrea Bieler en Luise Schottroff, *The Eucharist: Bodies, Bread, & Resurrection* (Minneapolis: Fortress Press, 2007), 2-7.

1 Methodologie

In dit hoofdstuk beschrijf ik de door mij gehanteerde methodologie in het praktisch-theologisch onderzoek.

1.1 Praktisch theologisch onderzoek

De hoofdvraag luidt: Welke opvattingen hebben diakenen in drie gemeenten van de Protestantse Kerk, in Noord-Nederland over hun rol rondom de viering van de Maaltijd van de Heer in het licht van de verbinding tussen diaconaat en de Maaltijd, zoals deze geformuleerd is in de protestants-gereformeerde theologie?

Het gaat hier dus om praktisch-theologisch onderzoek, namelijk een onderzoek naar de maaltijdpraktijk en daar binnen naar de rol van diakenen rondom de Maaltijd van de Heer en hun opvattingen daarover. Die rol en opvattingen wil ik theologisch evalueren: Wat betekent die rol van de diaken bij de Maaltijd van de Heer in het licht van de connectie die we reeds in de introductie al hebben uiteengezet?

Voor mijn opvatting van praktische theologie sluit ik aan mij de definitie van Swinton en Mowat:

Practical Theology is critical, theological reflection on the practices of the Church as they interact with the practices of the world, with a view to ensuring and enabling faithful participation in God's redemptive practices in, to and for the world.²⁸

Deze definitie past uitstekend bij mijn onderzoek, want het onderzoek is een evaluatie van de praktijk in de kerk, specifiek de liturgie, de rol van diakenen daarin, waarbij die praktijk ook relateert met de wereld. Juist diaconaat heeft de wereld, de mensen buiten de kerk, op het oog. In zowel deze definitie als dit onderzoek komen de kerkelijke binnenwereld en de diaconale buitenwereld samen. De theologische evaluatie dient ten slotte ook om de praktijk te verdiepen.

Mowat en Swinton wijzen op *complexification* als focus van de praktische theologie.²⁹ Hiermee bedoelen zij het volgende: Een op het eerste gezicht eenvoudig fenomeen kritisch bevragen en bereflecteren, waardoor dat fenomeen ineens veel meer gelaagdheid krijgt en complexiteit blijkt te hebben. Deze term doet recht aan dit onderzoek omdat het de voor waar aangenomen rol van diakenen tijdens de Maaltijd van de Heer bevraagt en daarop reflecteert vanuit de theologische theorie over een verbinding tussen diaconaat en de Maaltijd. En nogmaals: dit onderzoek focust zich op de rollen en opvattingen van de diakenen, maar die *complexification* diept ook de verhouding tussen liturgie en diaconaat uit, daarmee raakt het ook aan het wezenlijke van kerk-zijn: hoe is de kerk met haar liturgie betrokken op de wereld?

Om dit praktisch-theologisch onderzoek te structureren maak ik gebruik van de structuur die de praktisch-theoloog Richard Osmer aanreikt. Hij onderscheidt in het

---

²⁸ John Swinton en Harriet Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research*, 2., rev. ed (London: SCM, 2016), 7.

²⁹ *Ibidem*, 13-15.

praktisch-theologisch onderzoek vier taken: waarnemen, interpreteren, evalueren, handelen. Deze vierslag neem ik ook als leidraad voor mijn onderzoek.³⁰

1.2 Kwalitatief onderzoek

Dit onderzoek zich op de opvattingen van diakenen over hun rol bij de viering van de Maaltijd in het licht van de connectie tussen diaconaat en de Maaltijd. Daarnaast betreft een van de deelvragen de vraag naar hoe diakenen hun bijdrage aan de Maaltijd vormgeven. Dit zijn niet-kwantificeerbare eenheden. Daarbij past een kwalitatieve benadering beter dan een kwantitatieve. Een definitie van kwalitatief onderzoek die Mowat en Swinton aanhalen is de volgende:

Qualitative research is multi-method in focus, involving an interpretative, naturalistic approach to its subject matter. This means that qualitative researchers study things in their natural settings, attempting to make sense of, or interpret, phenomena in terms of the meaning people bring to them.³¹

Vanuit deze definitie wordt duidelijk dat mijn onderzoek dus kwalitatief van aard is: de rollen tijdens de maaltijdpraktijk beschrijven en die vervolgens bevragen, evalueren en verdiepen. Van hieruit loopt ook de onderzoeksmethodiek weg: die is multi-methodisch.

1.3 Methode

Er is gekozen voor drie verschillende onderzoeksmethoden: literatuurstudie, observatie en groepsinterview. Literatuurstudie is de weg om tot kennis te komen hoe die verbinding tussen diaconaat en de Maaltijd van de Heer geformuleerd werd in de protestants-gereformeerde theologie. De protestants-gereformeerde formulering van de connectie tussen Maaltijd en diaconaat kan vervolgens gaan dienen als lens om de praktijk te bevragen en te evalueren. Ik maak gebruik van zowel primaire als secundaire literatuur.

Voor het onderzoek naar de praktijk hanteer ik twee methoden. Ten eerste observatie, omdat deze methode inzicht biedt in gedrag van mensen of groepen. Dat is voor dit onderzoek relevant omdat de vraag naar de rol van diakenen ook impliceert wat ze nu daadwerkelijk doen of juist niet doen. Observatie is dan een adequate onderzoeksmethode om die gedragingen te beschrijven.

Daarnaast behelst de onderzoeksvraag ook de opvattingen van diakenen over hun rol, het gaat hier dus om motieven, meningen en opvattingen. Om die boven tafel te krijgen is de methode van het interview weer geschikt. De combinatie van de drie methoden brengt zo een verdieping aan in het verstaan van de verbinding tussen diaconaat en de Maaltijd door diakenen.

---

³⁰ Richard Robert Osmer, *Practical theology: an introduction* (Grand Rapids, Mich: William B. Eerdmans Pub. Co, 2008), 10-11.

³¹ John Swinton en Harriet Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research*, 2., rev. ed (London: SCM, 2016), 28. Zij halen daar de definitie van Denzin en Lincoln aan. Denzin, N.K. en Lincoln, Y.S. *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*, Thousand Oaks, CA: Sage, 1998, p.3.

1.3.1 Literatuurstudie

Deze methode hanteer ik voor de beantwoording van de eerste deelvraag. Ik maak hier gebruik van zowel primaire als secundaire literatuur. Daarbij focus ik me op de een diaconaal-historische lijn en een diaconaal-liturgische lijn.

1.3.2 Observatie

Voor dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van ongestructureerde, directe, onverhulde participerende observatie.³² Ongestructureerd omdat van tevoren de categorieën en aspecten en gedragingen van de waarnemingen niet vaststaan. Van gestructureerde analyse is sprake wanneer van te voren alle aspecten en categorieën vast staan. De observator houdt dan bij hoe vaak bepaalde aspecten en gedragingen zich voordoen. Wel is er gewerkt met een observatieformulier. Hierin stonden aspecten waarop gelet diende te worden en die zodoende in alle observaties terugkomen.³³ Het is directe observatie: de onderzoeker-observator is direct aanwezig bij datgene wat geobserveerd wordt. Daarnaast is het onverhulde observatie. De rol van observator en onderzoeker is duidelijk kenbaar gemaakt aan de diakenen.³⁴ Ten slotte is het participerende observatie. Ik was ter plekke aanwezig, werd soms zelfs ook even gevraagd om ergens mee te helpen: bijvoorbeeld tafels verplaatsen, dienblad meenemen. Ik verzekerde mezelf dat ik tijdens het assisteren alsnog een goed overzicht behield van de gang van zaken.

Tijdens het observeren heb ik aantekeningen gemaakt. Na de observatie heb ik deze aantekeningen en geanonimiseerd uitgewerkt in een observatieverslag. Hiervoor heb ik ook gebruik gemaakt van opnames van de kerkdienst die vrijelijk toegankelijk zijn via kerkdienstgemist.nl, kerkkomroep.nl of Youtube.

De observatieverslagen heb ik niet ter accordatie aan de diakenen voorgelegd omdat ik niet wilde dat het groepsinterview beïnvloed zou worden door de veelheid aan observaties. Daarvoor in de plaats heb ik gewerkt met vignetten die ik op basis van de observaties heb opgesteld, zie hieronder.

1.3.3 Focusgroep

De focusgroep dient als validatie van de observaties. Daarnaast is het een uitgelezen methode om van de groep diakenen de opvattingen boven tafel te krijgen en te verdiepen. Het gaat hierbij niet om de individuele opvattingen van diakenen, maar de reflectie op de resultaten middels interactie tussen diakenen. De onderzoeksgroepen zijn homogeen: De gesprekken vonden plaats met diakenen. Variabiliteit zit in leeftijd, sociale klasse, geloofsopvatting. Maar die variabelen spelen geen rol gezien vanuit de onderzoeksvraag.

Om het gesprek vorm te geven is gebruik gemaakt van vignetten. Zij bieden een stimulus om het gesprek te starten en bieden een manier om op een snelle en effectieve manier aan rijke data te komen. Daarnaast maken ze het mogelijk om, in beperkte tijd, de belangrijkste observaties te controleren. Vignetten zijn een “written description of a (frequently fictitious)

---

³² J.M.A.M. Janssens, *'Ogen' doen onderzoek: een inleiding in de methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*, 10e [herziene] druk, 4e oplage (Amsterdam: Pearson, 2010), 115-50.

³³ Zie bijlage nr.1.

³⁴ Die duidelijke rol is niet altijd bekendgemaakt aan de gemeente. Daarover meer bij het stuk over het informed consent.

event which relates to the central topic of study.”³⁵ Per gesprek werden aan de hand van de observaties vijf à zes vignetten opgesteld. Deze vignetten waren situationeel, maar hadden in elke groep wel nagenoeg dezelfde onderwerpen. Zo begon ik met een omschrijving van ligging van het gebouw in het dorp, beschreef ik de voorbereidingen van de viering. Een vignet ging over de viering zelf en wie daar welke rol in speelde, een ander vignet over de collecte, hoe die in de liturgie verweven was en welke woorden daaraan gekoppeld waren. Daarnaast was er één fictief vignet. Hierin kwam het element naar voren dat de kerkorde en bevestigingsformulier een directe link leggen tussen diakenen en hun rol bij de viering van de Maaltijd. Het gebruik van fictieve vignetten is binnen de sociologie niet ongebruikelijk.³⁶ Het is een instrument om waarden en opvattingen boven tafel te krijgen. Maar men moet zich er wel bewust van zijn dat fictieve vignetten risico's met zich meebrengen. Er schuilt een risico in in zoverre dat een fictief vignet de opvattingen van de focusgroepeelnemers kan beïnvloeden.³⁷

Met één diaconie (Diaconie E, de vrijzinnige diaconie) is er niet met vignetten gewerkt. De diakenen stelden het op prijs om direct na de kerkdienst, waarin geobserveerd werd, het gesprek te houden. Ik ben hiermee akkoord gegaan, mede omdat dat gesprek het voorlaatste gesprek was en ik zodoende ervaring had opgebouwd met de analyse en weergave van de observaties in de drie voorgaande gesprekken. Zo heb ik in dat gesprek de ervaringen en observaties die ik in de dienst had opgedaan voorgelegd aan de diakenen.

De gesprekken zijn met goedkeuring opgenomen middels een recorder-programma op mijn telefoon. Vervolgens zijn de gesprekken direct na het interview verplaatst naar de One-Drive omgeving van de VU. De gesprekken zijn vervolgens gewist van de telefoon.

De gehouden gesprekken zijn vervolgens getranscribeerd door gebruik te maken van het hulpprogramma *F4audiodescriptie*.³⁸ De transcripties zijn geanonimiseerd. Er is gekozen voor pragmatische transcriptie.³⁹ Het gesprek wordt dus in zijn geheel uitgetypt, maar zonder alle nadrukken en versprekingen. Daarin heb ik stilte aangegeven met puntjes en indien relevant voor het onderzoek bepaalde non-verbale communicatie of emoties tussen vierkante haken in de transcripties verwerkt.

De analyse heb ik uitgevoerd met het programma *F4analyse*. Daarin kunnen de transcripties geladen worden en kunnen er labels, zogenoemde codes toegekend worden aan de transcripties. Door zowel te labelen als bij de interviews memo's te schrijven ontstonden er verschillende categorieën die de opzet vormen voor het resultaten hoofdstuk.

1.4 Sampling

Segmentatie vond plaats op stromingen binnen de Protestantse Kerk in Nederland, omdat daar, is mijn vooronderstelling ook een eigen Maaltijdsviering gehanteerd wordt en daarmee gepaard gaande visie op diaconaat in relatie tot die Maaltijd.

Voor het verzamelen van respondenten is de classispredikant benaderd. De classispredikant heeft vanwege de uitvoering van zijn of haar taken een goed overzicht van de

---

³⁵ Helen Sampson en Idar Alfred Johannessen, 'Turning on the Tap: The Benefits of Using "Real-Life" Vignettes in Qualitative Research Interviews', *Qualitative Research* 20, nr. 1 (februari 2020): 57, <https://doi.org/10.1177/1468794118816618>; Hogeschool van Amsterdam, 'Social work #4 Vignetten', z.d., <https://toolboxonderzoek.nl/werkvorm/vignetten/>. Geraadpleegd donderdag 11 april.

³⁶ Sampson en Johannessen, 'Turning on the Tap', 58.

³⁷ Idem.

³⁸ Zowel de transcriptie- als de analyse software worden genoemd als betrouwbare hulpmiddelen. Zie daarvoor: Jeanine Evers, *Kwalitatief interviewen: kunst én kunde* (Amsterdam: Koninklijke Boom uitgeverij, 2015), 141.

³⁹ Evers, 145.

gemeenten in de classis en de kleur van die gemeente.⁴⁰ Met name was dit handzaam om binnen de classis geschikte respondenten te vinden die in te delen zijn in vier stromingen die ik met elkaar wil vergelijken: Orthodox, midden-orthodox, vrijzinnig en als vierde protestants, maar met evangelische invloeden.⁴¹ De classispredikant heeft een goed overzicht van de verschillende gemeenten in de classis. Echter is er per 1 januari 2024 een nieuwe classispredikant aangetreden. Zij gaf aan dat zij door haar recente aantreden nog geen goed overzicht had over de gemeenten in de classis. Daarom is, in overleg met de huidige classispredikant, ook de voormalige classispredikant benaderd.

Via de huidige classispredikant heb ik uiteindelijk drie gemeenten en diaconieën aangeschreven. Die te typeren vallen als orthodox, confessioneel met evangelische invloeden en midden-orthodox. De voormalige classispredikant leverde eveneens direct meerdere respondenten aan. Voor het benaderen van een vrijzinnige gemeente is een omweg bewandeld: een aangedragen respondent wenste niet mee te doen met het onderzoek vanwege beschikbaarheid. Via een andere respondent werd ik gewezen op een andere gemeente. Deze had ik echter al aangeschreven toen ik van de voormalig classispredikant te horen kreeg dat deze gemeente niet te typeren valt als vrijzinnig, maar als midden-orthodox. Via de voormalig classispredikant kreeg ik alsnog een vrijzinnige gemeente aangedragen.

Dat brengt het aantal gemeenten en diaconieën op vijf. Waarvan dus één orthodox, één confessioneel met evangelische invloeden, twee midden-orthodox en één vrijzinnige gemeente. Voor algemene generaliserende uitspraken is deze onderzoeksgroep te klein, maar omwille van de afbakening van de thesis is dit aantal groot genoeg om op zijn minst significant te zijn en om verschillen tussen stromingen in de Protestantse Kerk in Nederland aan te wijzen.

De benadering van deze gemeenten liep meestal via de predikant en via hem of haar naar de diaconie. In overleg met de predikant werd er afgesproken wanneer ik een Maaltijd zou kunnen observeren. Met de diaconie is vervolgens een afspraak gemaakt voor de interviews.

1.5 Informed consent

De toestemming van de diakenen is schriftelijk afgenomen, met name vanwege de interviews. Bij gemeentes waar anderen dan diakenen betrokken waren bij het voorbereiden, vieren, dan wel opruimen van de Maaltijd is ook van hen een schriftelijk toestemming verkregen. Hierbij valt te denken aan een koster, maar ook aan vrijwilligers. Twee diakenen, van dezelfde bezochte gemeente (vrijzinnige gemeente E) wensten wel mee te werken met het onderzoek, maar gingen niet akkoord met opname van het groepsinterview. Van dit gesprek is door de student-onderzoeker dezelfde dag een gespreksverslag gemaakt.

Bij alle gemeenten is overleg geweest met de voorganger/predikant waarin de student-onderzoeker aangegeven heeft het op prijs te stellen dat ook de overige aanwezige gemeenteleden in kennis zouden worden gesteld van de aanwezigheid van de student-onderzoeker, zijn onderzoeksdoel en verwerking van de onderzoeksdata. De algemene reactie van voorganger/predikant was dat die kennisgeving als overdreven zou worden ervaren. Wel

---

⁴⁰ De classispredikant bezoekt iedere gemeente en predikant/kerkelijk werker in de classis in elk geval eens per vier jaar. Zodoende komt de classispredikant dus bij alle gemeenten in de classis en dat helpt om een selectie te maken op de stromingen die verderop gekozen zijn. Zie voor de taken van de classispredikant: Protestantse Kerk in Nederland, 'Wat zijn de taken van een classispredikant?', z.d., <https://protestantsekerk.nl/verdieping/wat-zijn-de-taken-van-een-classispredikant/>. Geraadpleegd 11 juni 2024.

⁴¹ Protestantse Kerk in Nederland, 'Veelgestelde vragen'. Geraadpleegd 27 mei 2024.

zijn via de predikant/voorganger alle kerkenraden op de hoogte gebracht en zij zijn ook akkoord gegaan.

Uiteindelijk zijn in twee gemeenten, de bezoekende gemeenteleden, vlak voor of aan het begin van de dienst op de hoogte gebracht dat er die betreffende dienst een student-onderzoeker aanwezig is en maakte de student-onderzoeker zich direct kenbaar aan de gemeente. Bij de andere drie gemeentes vond de voorganger/predikant het dermate onnodig dat de gemeente in kennis werd gesteld dat dit niet gebeurd is, ook na enig aandringen en het geven van uitleg.

1.6 Positie van de onderzoeker

Tijdens het doen van onderzoek is het onmisbaar om transparant te zijn over mijn positionering in het veld. Zelf ben ik opgegroeid in de midden-orthodoxie. Daar komt ook een bepaalde maaltijdpraktijk mee die vormend is geweest. In de inleiding werd al duidelijk dat ik zelf vier jaar diaken ben geweest in een kerkelijke gemeente in de stad Groningen. Daarin ervoer ik zelf ook een bepaalde spanning tussen diaconaal handelen buiten de kerk en tegelijkertijd liturgisch handelen als diaken in de kerk.

Ook vermeld ik hier dat ik een witte man ben. Vragen rondom genderrollen spelen in dit onderzoek geen directe rol. Ik heb alsnog te maken met ambtsdragers en binnen de Protestantse Kerk in Nederland is er een meerstemmigheid aan opvattingen of de ambten, ook van diaken, vervuld kunnen worden door vrouwen.⁴² Als man zijnde kan dat (onbewust) van invloed zijn geweest bij het veldwerk, omdat ik allicht als man makkelijker geaccepteerd wordt bijvoorbeeld. Ik deelde bijvoorbeeld bij de kennismaking met de diakenen dat ik zelf diaken ben geweest.

Daarnaast heb ik binnen de opleiding tijdens twee missionair-diaconale trainingen kennism gemaakt met zeer uitdagende diaconale contexten, dat maakte mij gevoelig voor de vraag in hoeverre diaconaat betrokken kan worden op kerk-zijn. Deze trainingen brachten mij tot de opvatting dat diaconaat onmisbaar is, niet alleen als het sociale verlengstuk van de kerk in de wereld, maar juist als kern, als diepste wezen van die kerk zelf. Dat brengt het risico met zich mee dat ik met een bepaalde bril naar de kerkelijke praktijk zou kunnen kijken. Waar ik de diaconale dimensie van liturgische elementen bijvoorbeeld aan zou wijzen, hoeft dat voor een ander niet per se zo te zijn. Ten slotte, ik schrijf deze thesis als afronding van mijn opleiding tot predikant in de Protestantse Kerk in Nederland.

---

⁴² Lieuwe Giethoorn, 'Kerkelijk spreken over de vrouw in het ambt', Protestantse Kerk in Nederland, z.d., <https://protestantsekerk.nl/verdieping/kerkelijk-spreken-over-de-vrouw-in-het-ambt/>. Geraadpleegd, 15 augustus 2024.

2 Maaltijd-Diaconaat in het gereformeerd protestantisme

In de inleiding werd al duidelijk dat de we opvattingen van diakenen over hun rol tijdens de Maaltijd willen evalueren vanuit de verbinding tussen diaconaat en de Maaltijd. Die maakt, zo bleek vanuit het stand van onderzoek, een substantieel onderdeel uit van de protestants-gereformeerde traditie. Om te begrijpen hoe die verbinding in deze traditie precies gelegd wordt, is het zinvol om terug te gaan naar de bronnen, *ad fontes*. Wat schreven de reformatoren over die verbinding?

Om een antwoord te kunnen geven op deze eerste deelvraag van het onderzoek, schets ik in §2.1 de diaconale context van vlak vóór de Reformatie en vervolgens de diaconale ideeën van de reformatoren. Ik beperk me tot Luther, Bucer en Calvijn. Hun opvattingen hebben de meest bepalende invloed gehad als het gaat om de verbinding tussen diaconaat en de Maaltijd van de Heer.⁴³ Dit is ingegeven omdat de diaconale handboeken dit ook doen. Uiteraard zoek ik in de beantwoording van de deelvraag ook naar de verbindingen die de reformatoren legden tussen diaconaat en de Maaltijd. In §2.2 behandel ik de liturgische bronnen van de Vroege Kerk, omdat, zo blijkt, de reformatoren daar zelf veelvuldig uit putten. Tenslotte geef ik nog kort aandacht aan de collecte, offerande of inzameling. Dit blijkt een meerduidig begrip, dat nodig is te duiden, ook met het oog op het praktische onderzoek.

2.1 Diaconaal-historisch

De Reformatie betekende een breekpunt met de tot dan toe Rooms-Katholieke opvatting over het diaconaat. Dit breekpunt bevatte twee elementen:⁴⁴ Ten eerste waren alle reformatoren het erover eens dat werken, het uitoefenen van een beroep, zeer belangrijk en noodzakelijk is voor de mens: het is de roeping voor ieder mens. Dit betekende ook dat het bedelen door hen die geen inkomen hadden, werd afgekeurd.

De bedelarij had in de Middeleeuwen namelijk een hoge vlucht genomen. Orden, zoals de bedelorde van Franciscus, hadden armoede tot een deugd verheven. In Nederland wees de Moderne Devotie op de arme in wie men Christus kon ontmoeten: het leven in armoede en geven van aalmoezen was diep religieus doorleefd. Armoede was dus tot deugd verheven.⁴⁵ Daarnaast werd het geven van aalmoezen beschouwd als een verdienste, die van invloed kon zijn op het hiernamaals.⁴⁶ Deze twee tendensen droegen bij aan een enorme bedelarij in Europa, waarbij de aalmoezen niet zozeer door de Kerk werden verstrekt, maar veeleer door individuen en leden van kloosterorden.⁴⁷ In de Middeleeuwen was de armenzorg namelijk, vanuit de lekenbeweging steeds meer verschoven richting het (stads)bestuur. Deze bestuurders zetten

---

⁴³ De diaconale handboeken behandelen eveneens deze drie reformatoren in hun beschrijvingen van de historische ontwikkeling van het diaconaat.

⁴⁴ Herman van Well, 'Protestants diaconaat in Nederland voor 1800', in *Diaconie in beweging: handboek diaconiewetenschap*, onder redactie van Hub Crijns en Ellen Hogema (Kampen: Kok, 2011), 166-74.

⁴⁵ Well, 167.

⁴⁶ Het geven van giften werd gerekend tot de 'goede werken', waarmee de gelovige zijn penitentie verrichtte. Door penitentie te doen van je zonden kon je zo het verblijf in het vagevuur, het voorportaal voor de hemel verkorten.

⁴⁷ Ab Noordegraaf, 'Verkenningen in de geschiedenis', in *Dienen en delen: Basisboek diaconaat*, onder redactie van G.C. Den Hertog en A. Noordegraaf (Zoetermeer: Boekencentrum, 2009), 72-73.

instellingen op om de armen het hoofd te bieden. De kerkelijke armenzorg komt zo steeds meer in de overheids/stedelijke invloedssfeer terecht.

Deze nieuwe visie van de reformatoren op armoede en werk leidde er toe dat het gewone leven van grotere betekenis werd. In de Middeleeuwen stond het wereldse leven in lager aanzien, zeker bij de kloosterorden en groeperingen waar armoede tot deugd was verheven en men een zekere aversie tegen materialiteit hanteerde. Het kerkelijke leven was gericht op het goddelijke en hogere, de schoonheid en rijkdom in de Kerk. Hier tegenin legde de Reformatie de focus op het gewone leven. “Heel het leven is liturgie, lofzeggende dienst aan de Here.”⁴⁸

Ten tweede plaatsten alle reformatoren het diaconaat midden in de geloofsgemeenschap. Dit was vernieuwend omdat de zorg voor armen tot die tijd vooral werd gezien als een individuele verantwoordelijkheid, of een taak voor kloosterorden, en niet van de Kerk zelf. Want: de hiërarchie die er in de Middeleeuwen was tussen geestelijkheid en de lekenstand werd opgeheven. De gemeente is de gemeenschap der heiligen waarbinnen de ambtsdragers geroepen zijn. Ab Noordegraaf concludeert: “De diaken, eeuwenlang verdwenen in de liturgie, komt weer te staan op de grens van gemeente en samenleving.”⁴⁹ Door deze beweging krijgt de diaken naast de liturgische rol, ook een sociale rol: de ambtsdrager is verantwoordelijk voor de armenzorg.

Het is Calvijn die het ambt van diaken als zelfstandig ambt institutionaliseerde. Calvijn deed dit met een beroep op Handelingen 6. Volgens de systematisch theoloog Berkhof is dit een *blessing in disguise*. De biblicistische grondslag voor het gereformeerde diakenambt is namelijk problematisch. Echter, juist door deze uitleg, die later de kern is gaan vormen van de kerkelijke organisatie, heeft de protestants-gereformeerde traditie een zelfstandig en geïnstitutionaliseerd diaken-ambt gekregen.⁵⁰

2.1.1 Maarten Luther

Ab Noordegraaf baseert zich op Luthers traktaat “Von der Freiheit eines Christenmensch”. Hierin zette Luther de verhouding tussen geloof en liefde uiteen. Luther formuleerde het kernthema als volgt: “een christen is een zeer vrij heer over alle dingen en niemands onderdaan; een christen is een dienstbare knecht van alle dingen en ieders onderdaan.”⁵¹ Zodoende is ieder gemeentelid in de liefde en door het geloof een dienstknecht, dus de motivatie voor diakonia ligt midden in de gemeente. Dit resulteerde in de herordering van het diakenambt: Bij Luther kreeg de diaken als taak om oog en oor te hebben voor wie gebrek lijdten. In plaats van de liturgische hulp van de priester. Luther liet, gelegitimeerd door zijn tweerijken leer, de verantwoordelijkheid voor de armenzorg bij de overheid liggen. Hij sprak hun, de adel, aan op hun zorg voor de armen en het bestrijden van bedelarij. Van Well zegt het zo: “Diaconaat betekende bij Luther een leven in liefde met de naaste.”⁵² Diaconaat kreeg op deze wijze een relationeel karakter, gericht op de plaatselijke gemeenschap. Luther deelde overigens de hekel

---

⁴⁸ Noordegraaf, 75.

⁴⁹ Noordegraaf, 75.

⁵⁰ Well, ‘Protestants diaconaat in Nederland voor 1800’, 166; Hendrikus Berkhof, *Christelijk geloof: een inleiding tot de geloofsleer*, 5., herziene druk (Nijkerk: Callenbach, 1973), 366.

⁵¹ Noordegraaf, ‘Verkenningen in de geschiedenis’, 75; Christa Boerke, ‘De Vrijheid van een christen (1520)’, in *Luther Verzameld*, onder redactie van H.J. Selderhuis, vol. 1 (Utrecht: Uitgeverij Kok, 2016), 419. Voor de brontekst zie *WA* 7, 49-73.

⁵² Herman van Well, ‘De Reformatie’, in *Barmhartigheid en gerechtigheid: Handboek diaconiewetenschap*, onder redactie van Hub Crijns e.a., 2de dr. (Kampen: Kok, 2004), 166.

aan de rondzwerfende bedelaars. Praktisch vond Luther dat armoede bestreden moest worden met werk, zodoende zou een ieder zich zelf kunnen onderhouden en hoefde men niet afhankelijk te zijn van zorg.

Luther was ten slotte terughoudend met de institutionalisering van het diakenambt. De diaken als kerkelijke ambtsdrager bestaat in de lutherse kerken uitsluitend in Nederland, vermoedelijk omdat de lutherse kerk onder invloed stond van het calvinisme.⁵³

2.1.2 Martin Bucer

Bucer wordt ook wel de theoloog van de *diakonia* genoemd. Hij greep terug op de Vroege Kerk en zag daarmee de kerk als een dienende gemeenschap.⁵⁴ Bucer had net als Luther een negatief oordeel over bedelarij. Zijn werk *Over het Rijk van Christus*, vormde de basis voor een zelfstandig diaconaat. In zijn boek *Over de ware zielzorg* zette Bucer zijn visie op de ambten van ouderling en diaken uiteen.⁵⁵ Drie gedachten daaruit zijn primair relevant voor de onderzoeksvraag van deze studie.⁵⁶ Allereerst, gaf Bucer het diakenambt een plaats naast de ambten van herder en opziener/ouderling. Hij baseerde zich hiervoor op Handelingen 6. Ten tweede omschreef Bucer de taak van diakenen naar het voorbeeld van de Vroege Kerk: diakenen hebben de taak tot ondersteuning van de armen door gaven in te zamelen en uit te delen. De diaken wordt bepaald bij zijn of haar (want Bucer meende dat ook vrouwen het diakenambt kunnen vervullen) sociaal-maatschappelijke roeping. Ten derde gaf Bucer de diaken een uitdrukkelijke plaats aan “de avondmaalstafel en het offerblok.” “Liturgie en diaconie waren bij Bucer hecht met elkaar verbonden.”

Van Well wijst erop dat Bucer de collecte als dankoffer terugbracht in de liturgie en verbond met het avondmaal. Bucer schreef in contact met Thomas Cranmer, aartsbisschop van Canterbury, over de kerkelijke praktijk in de Anglicaanse kerk. Hij schreef daar onder andere over de gaven (oblatio) in relatie tot de Maaltijd:

“Wat de gelovigen gegeven (oblata) hebben zullen de diakenen en subdiakenen inzamelen en zij zullen het uitdelen aan de armen, naar hun noden, naar het oordeel van de bisschop en oudsten. [...] En het is vanwege deze offerande (offerendi) aan de tafel van de Heer dat deze praktijk van de Heilige Maaltijd (S. Coenae) ‘offer’ (sacrificium) en ‘gaven’ (oblatio) genoemd werd. [...] Want het brood en de wijn voor de Maaltijd (Eucharistiae) werd genomen uit de gaven (oblatis) van brood en wijn van de gelovigen.”⁵⁷

---

⁵³ Well, ‘Protestants diaconaat in Nederland voor 1800’, 168.

⁵⁴ Martin Bucer, *Von der waren Seelsorge*, vertaald door H.J. Selderhuis (Straatsburg, Kampen: De Groot Goudriaan, 1538), 23-25.

⁵⁵ Bucer, 36-44.

⁵⁶ A. Noordegraaf, ‘Verkenningen in de geschiedenis’, in *Dienen en delen: Basisboek diaconaat*, onder redactie van G.C. Den Hertog en A. Noordegraaf (Zoetermeer: Boekencentrum, 2009), 77-78; Zie ook nadrukkelijk Gottfried Hammann, *Die Geschichte der christlichen Diakonie: praktizierte Nächstenliebe von der Antike bis zur Reformationszeit* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003), 257-58, noot 37.

⁵⁷ Martini Bucer, *Scripta Anglicana fere omnia* (Basel: Petrus Perna, 1577), 463; “quae fidelium oblata Diaconi colligebant et subdiaconi, ac pro cuiusque pauperum necessitate, et pro Episcopi en presbyteri arbitrio distribuebant. [...] Atque propter hanc offerendi ad mensam Domini religionem, coepit ipsa quoque; S. Coenae administratio vocari sacrificium et oblatio” [...] Nam panis vinumque; Eucharistiae de oblati a fidelibus pane et vino sumebantur. Vertaling in het Duits door Hammann in, *Die Geschichte der christlichen Diakonie*, 257, noot 37. De Nederlandse vertaling is van mijn hand, ook de woorden tussen haakjes zijn mijn invoegingen.

Daarmee verbond Bucer het diaconaat met de liturgie en wel op zo'n manier dat diaconaat niet verbonden werd met de lezing, de prediking of het uitdelen van het brood en de wijn (de eucharistische elementen), maar in het eucharistisch delen van de materiële goederen.⁵⁸ Het is hier dat het diakenambt verbonden is met het avondmaal. Daarmee verleende Bucer het diakenambt de volle eer met drie attributen: de sociale charitatieve roeping, de liturgische bediening en de wijding van tot ambtsdrager door handoplegging.⁵⁹

2.1.3 Johannes Calvijn

Ab Noordegraaf schrijft dat Calvijn verder ging op het spoor van Bucer.⁶⁰ Ook Calvijn zag, net als Bucer de gemeenschap als een diaconale gemeenschap waarin naar elkaar moest worden omgezien.⁶¹ Ook bij Calvijn was er sprake van een zelfstandig en gelijkwaardig diakenambt dat ook ingevuld kon worden door vrouwen. Nieuw was Calvijns onderscheid tussen diakenen die belast waren met het inzamelen en beheer van de diaconale gelden en goederen en diakenen die belast waren met de eigenlijke armenzorg.⁶²

Calvijn was kritisch op de Rooms-Katholieke praktijk waarin de diakentaak nagenoeg was opgegaan in het assisteren bij de misviering. De verbinding met de armenzorg was daarmee verloren gegaan. Tegelijkertijd, zo wijst Noordegraaf aan, had Calvijn wel oog voor de liturgische dimensie. Noordegraaf schrijft: “De verantwoordelijkheid voor de armen als diaconale taak ontspringt aan de tafel van de Here. Liturgie en diaconie zijn bij hem met elkaar verbonden, zoals de eerste en de tweede tafel van de wet onlosmakelijk met elkaar samenhangen.”⁶³

Herman Noordegraaf legt die verbinding duidelijker uit: Overigens zien we hier ook Calvijns teruggrijpen op de diaconale praktijk, wanneer hij, Calvijn, schreef: “In één opzicht laten degenen die bij de mis als diaken optreden, nog een flauwe afschaduwing zien van de oude situatie; ze halen namelijk voorafgaande aan de consecratie de offergaven op. Oudtijds was het echter de gewoonte dat de gelovigen elkaar voor de communie een kus gaven en hun aalmoezen naar het altaar brachten. [...] De diaken die met de armenzorg belast was, nam in ontvangst wat gegeven werd om het uit te delen.”⁶⁴

Deze twee elementen: Maaltijd én aalmoezen inzamelen vormden voor Calvijn twee van de vier constituerende elementen voor de eredienst: Calvijn meende dat er vier elementen zijn die bij iedere samenkomst van de gemeente moeten gebeuren: prediking van het Woord, gebed, uitdeling van het Avondmaal en aalmoezen.⁶⁵ Calvijn plaatste de collecte in de liturgie

---

⁵⁸ Well, ‘Protestants diaconaat in Nederland voor 1800’, 170. Van Well citeert hier Hamann, G., *Die Geschichte der christlichen Diakonie: Praktizierte Nächstenliebe von der Antike bis zur Reformationszeit*, Göttingen 2003, 259.

⁵⁹ Hamann, *Die Geschichte der christlichen Diakonie*, 259.

⁶⁰ Noordegraaf, ‘Verkenningen in de geschiedenis’, 78-79.

⁶¹ *Institutie*, 4-XVII-38.

⁶² van Well, ‘Protestants diaconaat in Nederland voor 1800’, 172; Zie ook Johannes Calvijn, *Institutie, of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, vertaald door C. A. de Niet (Houten: Den Hertog, 2009), 4-III-9. Ik gebruik in het verdere betoog de *Institutie, of onderwijzing in de christelijke godsdienst* van 1559.

⁶³ Noordegraaf, ‘Verkenningen in de geschiedenis’, 79; Erica Meijers, ‘Come and Eat: Table Fellowship as a Fundamental Form of Diakonia’, *Diaconia* 10, nr. 1 (1 december 2019): 93-95, <https://doi.org/10.13109/diac.2019.10.1.85>.

⁶⁴ *Institutie*, 4-V-15.

⁶⁵ Herman Noordegraaf, *De diaconale C-factor: de betekenis van Calvijn voor het diaconaat* (Rotterdam: Stichting Rotterdam, 2009), 13; Teunis Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvijn: Zijn publicaties en zijn visies* (Kampen: Uitg. De Groot Goudriaan, 1987), 214; *Institutie*, 4-XVII-44

van de avondmaalsviering vóór het Avondmaal. Brienens: Calvin zag de collecte “als symbolische handeling, die aangeeft dat wij onszelf, ons leven en al onze bezittingen als offer der dankbaarheid aan God willen geven.”⁶⁶ Overigens baseert Brienens zich hier op Calvijns dienstboek uit 1545. Hierbij beschreef Calvin de gang van zaken in de eredienst, waaronder de viering van de Maaltijd. Calvin wees er in deze uitgave op dat, indachtig wat Christus gedaan heeft wij ook gaven mogen geven als dank. Die gaven gaan naar het voeden van hongerigen, kleden van naakten, dus dat zijn diaconale gelden.⁶⁷

Opmerkelijk genoeg kwamen de diakenen en de collecte niet voor in Calvijns eerdere dienstboek, uit 1542, voor de orden van de eredienst. Hier schreef hij bij de orde voor de viering van de Maaltijd (nadat het formulier met de instellingswoorden is voorgelezen): “Dit gedaan hebbende, delen de ambtsdragers [les ministres] het brood en de beker aan het volk, waarschuwend dat men kome met waardigheid en in goede orde”⁶⁸ Het is de vraag wie Calvin hier aanduidde met ‘les ministres’, vermoedelijk gaat het om diakenen, maar expliciet worden ze zo niet genoemd.

De rol die Calvin aan diakenen bedeede rond de Maaltijd van de Heer werd in de volgende jaren op zijn minst explicieter. Zo blijkt in de herdruk van 1545 van zijn dienstboek, waar dit gedeelte is uitgebreid:

“Dit gedaan hebbende, nadat de voorganger het volk gewaarschuwd heeft dat het met waardigheid in goede orde en matigheid naar de heilige Tafel gaat, ontvangt hij het eerste brood en wijn. Daarna geeft hij het aan de diaken en vervolgens aan heel de kerk, zeggende: Neemt, eet, het lichaam van Jezus, die aan de dood is overgeleverd voor ons. En de diaken toont de beker, zeggende: Dit is de beker van het Nieuwe Testament in het bloed van Jezus dat voor u vergoten is.”⁶⁹

Calvin geeft de diaken hier een zeer aanwezige rol in de avondmaalsliturgie door de diaken de beker te laten tonen en zelfs bepaalde eucharistische woorden uit te laten spreken.

Naast deze liturgische handelingen schreef Calvin in zijn dienstboek van 1545 ook nog het volgende over de taak van diakenen:

“De anderen [zij die nog niet de leeftijd hebben, of onwaardig zijn, HB] zullen niet deelnemen aan het sacrament, anders zal het tot hun oordeel zijn. Zij zullen van het Heilig Avondmaal weggestuurd worden (zoals de Oude Kerk het heeft bevolen) door de diaken.”⁷⁰

---

⁶⁶ Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvin*, 219; Ioannis Calvini, *Opera quae supersunt omnia*, vol. 6, Corpus Reformatorum 34 (Braunschweig: Schwetschke et filium, 1867), 193, noot 1.

⁶⁷ Calvini, 6: 193-95, noot 1.

⁶⁸ Johannes Calvin, *La forme des prières et chants ecclésiastiques*, Genève, 1542, Fac-similé van P. Pidoux (Kassel: Bärenreiter, 1959). « Ce fait, les ministres distribuent le pain et le calice au peuple, ayant adverty qu'on y vienne avec reverence et par bon ordre. » Vertaling van mijn hand.

⁶⁹ Calvini, *Opera quae supersunt omnia*, 6:200, n. 2. « ce fait, le Ministre ayant adverti le peuple qu'on vienne à la sainte Table avec reverence par bonne ordre et modestie Chrestienne, il reçoit le premier pain et le vin, puis le donne au Diacre et consequemment à toute l'église, disant : Prenez, mangez, le corps de Jesus, qui a esté livré à la mort pour vous. Et le Diacre presente le Calice en disant : C'est le Calice du nouveau Testament au sang de Jesus qui a esté respandu pour vous. » Vertaling van mijn hand.

⁷⁰ Calvini, 6: 193, noot 1. « Les autres pour ce qu'ilz ne peuvent communiquer au Sacrement sinon qu'à leur condamnation, il les faut chasser de la Sacrée Cene (ainsi comme l'ancienne Eglise commandoit) par le dyacre. » Vertaling van mijn hand.

De diaken kreeg hier van Calvijn de taak om de Maaltijd te bewaken: alleen hen toe te laten die behoren tot de groep gelovigen. Los van de discussie over hoe we om moeten gaan met het denken over Tafelbewaking, het is bijzonder dat Calvijn deze taak toeweest aan de diakenen. Het is duidelijk dat Calvijn een grote rol toeweest aan de diakenen in de avondmaalsliturgie.

2.2 Diaconaal-liturgisch

De reformatoren braken met de diaconale traditie van de Middeleeuwen, waarin de diaken meer een rol als assistent van de priester vervulde dan diaconaal actief was in de armenzorg. Als bron voor hun inbedding van het diaconaat in zowel de gemeente met haar liturgie als de armenzorg in de maatschappij putten de reformatoren uit de praktijken van de Vroege Kerk. Met name gold dit voor Bucer en Calvijn. Het is daarom zinvol om, willen we de verbinding tussen diaconaat en de Maaltijd verder begrijpen, de maaltijdpraktijk van de Vroege Kerk te bestuderen. Uiteraard doe ik dit wederom met de focus op de koppeling tussen de Maaltijd en diaconaat.

2.2.1 De Maaltijd in de Vroege Kerk

Daartoe moet eerst de verhouding tussen maaltijd en eucharistie verhelderd worden. Dat was namelijk lange tijd een discussie: betroffen de maaltijden in de Vroege Kerk, vermeld in de Handelingen, de brieven van Paulus en vroeg-christelijke literatuur, eucharistische maaltijden? Kortom, kan men van de maaltijden in de Vroege Kerk spreken als de Maaltijd van de Heer? Het is pas vrij recent dat het antwoord op die vraag bevestigend beantwoord wordt.⁷¹ Het is waar dat die vroege maaltijden geen melding maken van de zogenoemde instellingswoorden of interpretatiewoorden (Dit is mijn lichaam/bloed), maar desondanks hadden die maaltijden wel een sacramenteel karakter. Men mag er namelijk vanuit gaan dat de benaming van ‘maaltijd’ en soms ook ‘breken van het brood’ wezen op de maaltijd die Jezus had en waarbij Hij de opdracht gaf die maaltijd te blijven houden om Hem te gedenken.⁷² Tijdens die maaltijd herdacht men Jezus, wat Hij had gedaan. Men kan hier dus spreken van zogenoemde ‘vroege eucharistie’. Deze maaltijden vonden overigens ’s avonds plaats en men mag er van uitgaan dat deze maaltijden de honger stilden; het waren volledige maaltijden. Pas later, in de vierde eeuw werden de instellings- en interpretatiewoorden vaste onderdelen van de eucharistie.

Die avondmaaltijden werden in de loop van de tweede eeuw verplaatst naar de ochtendbijeenkomsten en over meer dagen per week. Bij deze ochtendbijeenkomsten werd er slechts een kleine hoeveelheid brood en wijn genuttigd, dat waren symbolische hoeveelheden. De eucharistie bleef in de avond nog wel bestaan. Totdat steeds meer gemeenteleden, zo blijkt uit literatuur over de kerkvaders, de voorkeur gaven voor de ochtenddienst. Daarmee verwaterde het Avondmaal (eucharistie) tot een gewone avondmaaltijd en verloor het de status van eucharistie.⁷³

---

⁷¹ Henk Jan De Jonge, ‘De “breking van het brood” in Handelingen en de Didache en de vroegste geschiedenis van het avondmaal’, Theologie.nl Verdieping en inspiratie, 31 augustus 2020, <https://www.theologie.nl/de-breking-van-het-brood-in-handelingen-en-de-didache-en-de-vroegste-geschiedenis-van-het-avondmaal/> Geraadpleegd 15 juni 2024; Jonathan Pater, ‘Allen deel aan één brood: Sociale dimensies van vroegchristelijke maaltijden’, in *Vieren en delen: De verhouding tussen liturgie en diaconie*, onder redactie van Gerard Rouwhorst en Louis van Tongeren (Heeswijk-Dinther: Berne Media, 2019), 48.

⁷² De Jonge, ‘De “breking van het brood” in Handelingen en de Didache en de vroegste geschiedenis van het avondmaal’.

⁷³ Idem.

Het is belangrijk om dit in het achterhoofd te houden: De maaltijden in de Vroege Kerk hadden aanvankelijk een eucharistisch karakter. Het is dan de volgende vraag hoe die maaltijden eruit zagen, wie er welke rol bij speelden. Vanuit de christelijke bronnen zijn beschrijvingen uiterst summier en is het de vraag, vanwege literaire conventies, welke realiteit aan de teksten ten grondslag ligt. Om die reden is er gezocht naar voorchristelijke maaltijdbeschrijvingen. Daarbij lag de focus tot dertig jaar terug vooral op de joodse praktijken. De laatste decennia hebben ook hellenistische maaltijdpraktijken steeds meer aandacht gekregen. In recent onderzoek groeit de overtuiging dat de vroegchristelijke maaltijdpraktijk sterk gestoeld was op de hellenistische symposium maaltijden.⁷⁴ Voor de vroegchristelijke maaltijden zijn de symposia van genootschappen waarschijnlijk bepalend geweest.⁷⁵ Genootschappen bestonden uit leden met doorgaans een lage sociale status, al zijn er ook gegevens bekend dat leden uit hogere klassen deelnamen. Binnen het genootschap was er een vlakke hiërarchie. Maaltijden werden met zekere frequentie gehouden, dat kon jaarlijks, maandelijks of wekelijks zijn. Die maaltijden hadden een identiteitsvormende werking. Tijdens deze genootschapsmaaltijden werd er met elkaar gegeten.

Liturgiewetenschapper Gerard Rouwhorst stelt dat de christelijke eucharistievieringen hun wortels hadden in deze symposia. Rouwhorst meent dat die maaltijden in eerste instantie niet zoveel met offerrituelen te maken hadden. De eerste christenen waren juist van mening dat de tijd van offers, vanuit het jodendom, was afgelopen. Tegelijk moet overeind blijven dat er twee lijnen van offerrituelen door die vroegchristelijke maaltijden lopen. Allereerst die van de anamnese, de gedachtenis aan het offer van Christus. De Maaltijd is dan een gedachtenismaal. Ten tweede aan het feit dat de Maaltijd als een dankoffer werd gezien. Hierbij werden in de Kerk van het Westen de gaven ingezameld: ingezameld door de diakenen of naar voren toe aangeboden door de gelovigen aan de priester en/of diaken.⁷⁶ Deze gaven betroffen meer dan het brood en de wijn dat nodig was voor de viering van de eucharistie. Dat wat over was, was bestemd voor de armen en voor het onderhoud van de clerus. In het begin waren die gaven vooral in natura. In de vierde eeuw verschoof dit steeds meer naar gaven in geld, te meer omdat het maaltijdaspect steeds meer naar de achtergrond verdween. Het is precies deze praktijk van de Vroege Kerk waar Calvin en Bucer het meest expliciet zich op baseren, waar ook de bron ligt voor die verbinding tussen de Maaltijd en diaconaat. De armenzorg, het delen aan mensen die het minder hebben ontspringt precies zo aan die Tafel waar het gedachtenismaal plaatsvindt aan het offer van Christus. Vanuit die ingebrachte gaven werd die eucharistie gevierd, die gaven die de eucharistie vormden, die gaven werden ook de gaven voor de armen. In de Tafel komen de gaven samen waarna zij door de diakenen weer uitwaaien in de wereld.

De armenzorg die voortkwam uit de uitdeling van de Tafel werd door de reformatoren echter wel opnieuw verstaan. Zoals zojuist aangetoond wezen de reformatoren armenzorg in de zin van aalmoezen geven juist af. Armenzorg werd dus niet langer gezien als het geven van aalmoezen, maar werd door de reformatoren breder getrokken: de gemeenschap moest met de gaven zorgen voor een verbetering van leefomstandigheden zodat de arme weer mee kon doen,

---

⁷⁴ Pater, 'Allen deel aan één brood', 49-50.

⁷⁵ Pater, 51-53.

⁷⁶ Thijs Tromp, 'Offeren, breken, en delen. Over de identiteit van het diaconale geld', in *God, geld en geloofsgemeenschappen*, onder redactie van Leo van den Broeke (Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers, 2021), 122.

zijn of haar eigen inkomen kon genereren. Kortweg kan hier ook wel de typering van gerechtigheid aan verbonden worden. Diaconaat kreeg hier, bij de reformatoren dus de betekenis zoals die vandaag de dag (zie de definitie bij de begrippenlijst) nog steeds heeft: het opheffen van sociale ongerechtigheid.⁷⁷

2.2.2 De inzameling: offer, offerande, collecte

De inzameling, ordening en uitdeling van de gaven was dus bij uitstek een taak die in de eerste vier eeuwen was toevertrouwd aan de diakenen. Zoals echter al bleek werd die inzameling van de gaven steeds meer een inzameling van geld. In combinatie met het feit dat de gewone gelovige in de latere Middeleeuwen slechts één of twee keer per jaar de Maaltijd ontving kreeg die inzameling meer de betekenis van de onkosten. In de katholieke praktijk werd er namelijk een paar keer per jaar een inzameling gehouden voor geld. Van dat geld werd dan het brood en de wijn gekocht voor de mis. In de Rooms-Katholieke liturgie diende de inzameling der gaven, of offerande, daardoor enkel en alleen de aanschaf van de eucharistische elementen (brood en wijn) die voorafgaand aan de mis reeds waren gekocht.⁷⁸

Naast deze ontwikkeling, kwam bij de Maaltijd steeds meer de nadruk te liggen op het opdragen van de ingezamelde gaven aan God. Die gaven werden in processies aangedragen, i.e. geoffreerd, geritualiseerd. Door die ritualisering kregen de gaven een grotere betekenis dan enkel de eucharistische betekenis van brood en wijn.⁷⁹ In de *prefatie*, het gebed voorafgaand aan de Maaltijd, ook wel het Tafelgebed, worden die gaven opgedragen aan God, met de bede om die gaven te accepteren en dat de gaven van brood en wijn tot lichaam en bloed van Christus worden. Dit is de aanroeping van de Geest, de *epiclese*. Hierna ‘klonken’ de inzettingswoorden: dit is de *consecratie*: brood en wijn worden zodoende lichaam en bloed. Deze inzettingswoorden werden onhoorbaar gesproken door de priester. Met het aanbieden van deze elementen werd, in de Rooms-Katholieke traditie, het offer van Christus steeds weer geactualiseerd. In die actualisering werd dat toenmalige offer herdacht, maar in de late middeleeuwen ging de aandacht steeds meer uit naar de eucharistische elementen van brood en wijn en de consecratie. Er kwam daardoor een steeds grotere nadruk te liggen op het offerkarakter en daarmee het handelen van de priester en de Kerk. Zoals liturgiewetenschapper Joop Boendermaker verwoordt: “Men zag de macht van de actualisering en verwerkelijking van Christus’ zoenoffer in de mis als weg tot verzoening voor levenden en doden. De Reformatie bekritiseerde dat als een handelen van de Kerk dat iets toevoegt aan en daarmee dus afdoet van het *sola gratia*.”⁸⁰ Om die reden haalden de reformatoren de inzettingswoorden, de consecratie, weg uit het Tafelgebed. Zodoende werd er nog steeds gebeden over de gaven

---

⁷⁷ Jerry Pillay, ‘The Significance of Social Justice and Diakonia in the Reformed Tradition’, *HTS Theological Studies / Theological Studies* 78, nr. 4 (8 december 2022): 8-11, <https://doi.org/10.4102/hts.v78i4.7846>.

⁷⁸ Elsie Anne McKee, *John Calvin: On the diaconate and liturgical almsgiving*, Travaux d’Humanisme et Renaissance 197 (Genève: Librairie Droz, 1984), 27-28.

⁷⁹ Paul Oskamp, ‘Gebeden en gaven’, in *De weg van de liturgie: Tradities, achtergronden, praktijk*, onder redactie van Paul Oskamp en Niek Schuman, 2de dr. (Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 1998), 224; Joop Boendermaker, ‘Maaltijd van de Heer: oecumenisch-protestant’, in *De weg van de liturgie: Tradities, achtergronden, praktijk*, onder redactie van Paul Oskamp en Niek Schuman, 2de dr. (Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 1998), 231.

⁸⁰ Boendermaker, ‘Maaltijd van de Heer: oecumenisch-protestant’, 235.

echter niet meer opdat ze een verzoenend offer zouden zijn. De inzettingswoorden werden verkondigend gelezen, als toewijzing naar het eenmalige offer van Christus.⁸¹

Kortom: De Katholieke mis vraagt in het Tafelgebed of de geoffreerde gaven aanvaard mogen worden én, door de Geest, mogen *transsubstantiëren* in daadwerkelijk lichaam en bloed. De protestantse offerande legt de nadruk op de gelovige die middels zijn offergave de gedachtenis aan het offer van Christus, in de liturgie, presentstelt⁸², door de Geest, en daarmee dankzegt. Door de offergaven krijgt de gedachtenis aan Christus vlees en bloed. Beiden, katholiek en protestant, zijn dus offer, maar de eerste heeft de verzoening op het oog die geactualiseerd wordt op het misaltaar door de priester, terwijl de tweede een dankbaarheidsbetuiging is op het reeds gebrachte offer. De gaven die we reeds ontvangen hebben brengen de gelovigen bijeen om van daaruit de dankbaarheidsmaaltijd, eucharistie, te vieren waarin het offer van Christus herdacht en gevierd wordt.

Bucer en Calvijn brachten dus een vernieuwing aan in het denken over de offergave. Van offer, *sacrificium* naar *beneficium*, dankoffer. Daardoor kreeg de inzameling weer het volle pond in de liturgie.⁸³ Want de reformatoren wezen op de gave als dankoffer en braken met de praktijk waarin de inzameling functioneerde als de inzameling voor de onkosten. Er is echter binnen de liturgiewetenschappen nog steeds een debat gaande over welke plaats die collecte vervolgens kreeg: sommigen stellen dat dit was bij de uitgang na de zegen, anderen denken dat die plaatsvond op de oorspronkelijke plek van de offerande dus voor aanvang van de Maaltijd, of direct na de Maaltijd.⁸⁴

2.3 Conclusie

In dit eerste hoofdstuk heb ik getoond dat de reformatoren allereerst het diakenambt als een volwaardig en zelfstandig ambt terugbrengen naar de gemeenschap. Zij, met name Bucer en Calvijn kenden aan de diaken haar charitatieve taken toe. Dat was een bijzondere ontwikkeling, omdat de diaken in de katholieke kerk steeds meer verworden was tot een liturgische hulp van de priester. De armenzorg was in de Middeleeuwen ook toevertrouwd aan de overheid en aan bepaalde kloosterorden.

Vanuit de Reformatie komt het diaconaat en daarmee de armenzorg weer helemaal terug bij de gemeente en wordt het ook een elementair onderdeel van de kerkdienst, zo bestond een kerkdienst volgens Calvijn uit vier kern elementen: woordverkondiging, gebed, vieren van de Maaltijd en het inzamelen van aalmoezen.

---

⁸¹ Gerrit Immink, 'Heilig Avondmaal: klassiek-gereformeerd', in *De weg van de liturgie: Tradities, achtergronden en praktijk*, onder redactie van Paul Oskamp en Niek Schuman, 2de dr. (Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 1998), 247.

⁸² Op het punt van de presentie van Christus (*presentia realis*) bevinden we ons in de grote theologische discussie tussen Rome en Reformatie: Hoe is Christus aanwezig in brood en wijn? Zie voor de discussie bijvoorbeeld Gijsbert van den Brink en Cornelis van der Kooi, *Christelijke dogmatiek: een inleiding* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012), 551-52.

⁸³ McKee, *Calvin: On the diaconate*, 55. Voor de reformatoren deed hier Deuteronomium 16: 16-17 opgeld:

¹⁶Driemaal per jaar moeten alle mannen dus voor de HEER, uw God, verschijnen op de plaats die Hij zal kiezen: voor het feest van het Ongedesemde brood, het Wekenfeest en het Loofhuttenfeest. *Ze mogen daar niet met lege handen komen* (cursief HB); ¹⁷ ieder moet geven naar de mate waarin de HEER, uw God, hem heeft gezegend. (NBV21) Zie voor de discussie McKee, 53-57.

⁸⁴ McKee, *Calvin: On the diaconate*, 31; Gerard Rouwhorst, 'De intrinsieke band tussen liturgie en diaconie', in *Vieren en delen: De verhouding tussen liturgie en diaconie*, onder redactie van Gerard Rouwhorst en Louis van Tongeren (Heeswijk-Dinther: Berne Media, 2019), 41; Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvijn*, 219.

Tijdens de dienst behielden de diakenen echter alsnog hun liturgische rol. De Reformatoren wezen op de taak van diakenen om te assisteren bij de viering van de Maaltijd. Zij baseerden zich hiervoor op de praktijk van de Vroege Kerk. De diakenen zamelden in die vroegste christelijke gemeenten de ingebrachte gaven in, namen daaruit wat nodig was om de Maaltijd van de Heer te vieren, bereiden verder de gemeenschappelijke maaltijd en deelden uit wat er over was aan zij die behoeftig waren. Deze rolbeschrijving zien we het sterkst terug bij Bucer. Bij Calvijn komt die ook terug en hij heeft in zijn dienstboek uit 1545 een zeer grote rol toegeschreven aan de diakenen bij de viering van de Maaltijd: het is de diaken die de beker neemt, daar zelfs bepaalde eucharistische woorden over uitsprekt en deelt.

Binnen de Reformatie is de betekenis en plek in de liturgie van de collecte ambigu. De collecte, als inzameling van de offeranden, de gaven, had in de protestants-gereformeerde traditie de betekenis dat de kerkganger deelde in de zegeningen die hij of zij ontvangen had. Er zit hier dus een betekenis van dankbaarheid in. Tegelijkertijd erkennen de reformatoren dat de collecte oorspronkelijk tot doel had om daaruit de eucharistische elementen, brood en wijn, te verzamelen. Echter, die elementen moesten volgens de reformatoren niet als offers gezien worden. Deze ambiguïteit is terug te zien in de plaats van de collecte in de liturgie. Daar vonden de reformatoren geen overeenstemming in: voor de Maaltijd was mogelijk, maar ook na de Maaltijd, na de zegen bij het uitgaan van de kerk.

3 Resultaten observaties

Dit hoofdstuk presenteert de gevonden resultaten en brengt deze met elkaar in verband. Het eerste deel beschrijft de resultaten van de observatie met een focus op de rol van diakenen. Daarbij geef ik de resultaten eerst weer per afzonderlijke gemeente. Er zijn zoals reeds beschreven vijf diaconieën onderzocht en vijf avondmaalsdiensten bezocht.

3.1 Orthodox

Diaconie A: Deze diaconie is onderdeel van een hervormde dorpsgemeente die zich rekent tot de Gereformeerde Bond. Deze gemeente typeer ik als orthodox. Deze gemeente bevindt zich in de provincie Groningen. De observatie vond plaats rondom de avonddienst van Witte Donderdag. De diaconie bestaat uit mannelijke ambtsdragers.

Vanuit de observatie werd duidelijk dat de diakenen van deze gemeente geen rol hebben bij de voorbereiding van de Maaltijd. De koster en de kostersvrouw zetten de tafel, brood en wijn (er is alleen wijn) klaar. De wijn wordt ingeschonken in kunststof wegwerp cupjes.⁸⁵ De predikant breekt het brood. De viering van de Maaltijd vindt zittend plaats, in de kerkbanken. De ouderlingen gaan rond met het brood en de wijn. De diakenen zijn alleen op de achtergrond bezig om, mocht dat nodig zijn, in de consistorie extra cupjes wijn te schenken. De diakenen gaan direct na de Maaltijd, tijdens de lofprijzing, rond met de collectezak. De collecte na de Maaltijd is van diaconale aard, afgekondigd door de ouderling van dienst aan het begin van de dienst en benoemd als ‘avondmaalscollecte’. Na afloop van de dienst hebben de diakenen geen rol bij het opruimen van de Maaltijd. Zij nemen alleen het collectegeld mee. De koster en kostersvrouw zijn belast met de opruimwerkzaamheden. Wat betreft het brood en de wijn. Het brood wordt als één heel brood aangeleverd. Overgebleven brood wordt gevoerd aan de herten die op het terrein van de koster gehouden worden. De wijn wordt terug in de fles gedaan.

Het formulier dat de predikant gebruikt in zijn toelichting op de Maaltijd is een bewerking van het gereformeerde avondmaalsformulier.⁸⁶ Daarin worden de volgende aspecten benoemd: Maaltijd als bron van genade vanwege het offer van Christus, uitzicht naar de wederkomst, gedachtenis aan het sterven en opstanding van Christus.

3.2 Confessioneel-evangelisch

Diaconie B: Deze gemeente typeer ik als confessioneel met evangelische invloeden. De diaconie is onderdeel van een dorpsgemeente in de provincie Drenthe. In de diaconie zitten mannen en vrouwen van verschillende leeftijden. De observatie vond plaats rondom de avonddienst op Goede Vrijdag.

In deze gemeente is de hele diaconie, bestaande uit vijf personen, betrokken bij de voorbereidingen. Anderhalf uur voordat de dienst begint, zijn de diakenen al in de kerk. Zij zetten de tafels en stoelen klaar, er wordt zittend aan tafels gevierd. In de keuken in het kerkgebouw zetten de diakenen brood, wijn en druivensap klaar. De Israëlitische wijn wordt in zowel kunststof wegwerp cupjes als glazen cupjes geschonken. De glazen zijn herbruikbaar. Een diaken deelt mee dat deze aanschaf omwille van duurzaamheid is gedaan. Tijdens de dienst

---

⁸⁵ Sinds de coronacrisis in 2020 wordt er nauwelijks meer uit één gedeelde beker gedronken. In plaats daarvan worden kleine glaasjes van het formaat shotglaasje gebruikt. Hier aangeduid met ‘cupjes’ of ‘bekertjes’.

⁸⁶ Zie bijlage nr. 2.

gaan er twee diakenen rond met collectezakken. Het doel van de collecte wordt via schermen toegelicht. Er zijn twee collectedoelen: diaconaal en voor het eigen kerkenwerk. Tijdens de rondgang van de zakken wordt de tafel verder gereedgemaakt door de overige drie diakenen. De diakenen delen brood, wijn en druivensap uit aan de tafels en aan de overgebleven mensen in de kerk. De opruimwerkzaamheden worden ook door de diakenen gedaan. Zij worden ondersteund door een paar gemeenteleden, met name bij het terugzetten van de tafels en stoelen in de oorspronkelijke setting. De regie ligt bij de diakenen. Zij verlaten die avond als laatste de kerk. Het brood komt van de plaatselijke bakker, de wijn is Israëliische avondmaalswijn. Overgebleven brood gaat naar de kinderen van de diakenen, hetzelfde geldt voor het sap. De wijn wordt verdeeld onder de diakenen. Een van hen wisselt in dit verband nog een recept uit voor stoofspeertjes (te koken in de wijn).

De predikant gebruikt een formulier uit het dienstboek.⁸⁷ Aspecten die aan de orde komen: Gedachtenis aan het lichaam en bloed van Jezus gegeven voor jou, sterven van de Heer voor onze verlossing, in Hem is de mens verzoend, eenheid en gemeenschap van gelovigen, het is een vreugdemaal dat ook een uitzicht biedt op de wederkomst.

3.3 Midden-orthodox (1)

Diaconie C: Deze gemeente typeer ik als midden-orthodox. Deze dorpsgemeente bevindt zich in de provincie Groningen. De diaconie bestaat uit mannen en vrouwen van verschillende leeftijden.

De observatie vond plaats rondom een zondagmorgendienst in de periode tussen Pasen en Pinksteren.

In deze gemeente is een deel, twee diakenen, van de diaconie betrokken bij de voorbereidingen voor de Maaltijd. Zij beginnen daarmee op zaterdagmiddag. Ze worden ondersteund door twee vrijwilligers. De Maaltijd wordt lopend gevierd. Zaterdag worden de tafels klaargezet. Zondagmorgen worden brood, wijn en druivensap klaargezet. Dit doen de diakenen. De wijn en het sap gaan in herbruikbare metalen cupjes. Tijdens de dienst wordt, voorafgaand aan de Maaltijd, de inzameling van de gaven afgekondigd door de predikant. De predikant legt expliciet de nadruk dat er eerst gegeven en verzameld moet worden voordat er kan worden ontvangen en gegeten. De collectezakken liggen ook bij de avondmaalstafel. De daadwerkelijke collecte is echter pas bij de uitgang. Tijdens het lopen deelt de predikant het brood uit, waarbij hij zegt: "Lichaam van Christus". Een vrijwilliger, ouderling en diaken staan met de wijn en het sap, zij zeggen niets bij het aanreiken van een bekertje. De tweede diaken bedient de aanwezigen die niet lopend naar voren (kunnen) gaan. Het afruimen doen de vrijwilligers en diakenen samen. De diakenen zijn wel het langst bezig: zij doen de hele vaat en ruimen ten slotte de tafels op. Het brood komt van de plaatselijke bakker. De wijn is huiswijn van de supermarkt. Overgebleven brood gaat naar de diakenen.

Thematiek van de viering van de Maaltijd: gemeenschap, er werd hier ook een vredegroet gebracht, delen van wat ontvangen is, offer gedenken, ons offer aanvaarden, brood voor onderweg en de beker van Gods trouw. Bij het aanreiken zegt de predikant: "Lichaam van Christus". Als dankgebed het gedicht Tafel der armen van Huub Oosterhuis.⁸⁸

---

⁸⁷ Uit: *Beproevingen met het oog op de gereformeerde liturgie: Eerste aanvulling op het Dienstboek*, (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012), 27- 31.

⁸⁸ Zie bijlage nr. 3.

3.4 Midden-orthodox (2)

Diaconie D: Deze gemeente typeer ik als midden-orthodox. Het is een dorpsgemeente in de provincie Drenthe. De diaconie bestaat uit mannen en vrouwen. De observatie vond plaats rondom de avondmaalsdienst op een zondagmorgen tussen Pasen en Pinksteren.

In deze gemeente is een deel van de diakenen van de diaconie betrokken bij de Maaltijd. Vier diakenen zijn er 's morgens om alles klaar te zetten. Het druivensap wordt geschonken in metalen bekertjes. Eén diaken brengt een box met daarin sap, brood, bekertjes naar een verzorgingstehuis brengt. Hij licht toe dat zij dit doen zodat ze daar tegelijkertijd met de dienst in de kerk de Maaltijd kunnen vieren. Als de diakenen alles hebben klaargezet, heten zij de binnenkomende gemeenteleden welkom bij de ingang. De predikant kondigt het moment van de inzameling van de gaven aan. Een diaken vertelt vervolgens iets over het collectiedoel en heeft ook nog een andere diaconale mededeling, over een sponsoractie. De collecte voor de Maaltijd is van diaconale aard. Bij de uitgang wordt er gecollecteerd voor de eigen gemeente. Tijdens de collecte wordt de tafel verder klaargemaakt. Deze gemeente viert de Maaltijd lopend. Bij de uitdeling delen predikant en een diaken brood uit waarbij ze zeggen: "Vrede van Christus". Twee diakenen delen sap uit. De vierde diaken houdt in de gaten of er van alles genoeg is en geeft indien nodig volle schalen brood aan. Na afloop ruimen de diakenen alles op: tafels, het vaatwerk. Het brood komt van de plaatselijke bakker, glutenvrij brood is er standaard en deze gemeente schenkt alleen druivensap. Het overgebleven brood gaat mee met een jong gemeentelid die het aan de kippen zal voeren. De sap wordt verdeeld onder de diakenen.

Thematiek van de Maaltijd: Het is een gemeenschappelijk maal, er wordt een vredegroet gebracht, gemeenschap van gelovigen en zij die Jezus liefhebben, Jezus is de onvolprezen gave om onze rechtvaardiging. God doet het brood uit de aarde voortkomen, gedachtenis. Wijn is het nieuwe verbond, vergeving van zonden.

3.5 Vrijzinnig

Diaconie E: Deze gemeente typeer ik als vrijzinnig. De diaconie bestaat uit twee vrouwen. Het is een dorpsgemeente in de provincie Groningen. De observatie vond plaats rondom een zondagmorgendienst tussen Pasen en Pinksteren.

De diakenen zijn een uur van te voren aanwezig. De gemeente viert in het koor van de kerk, in een kring om de tafel. De diakenen zetten de tafel klaar, schenken de wijn en sap in bekertjes. Een diaken deelt mee dat ze heel bewijst biologische wijn schenken omdat de gemeente zich betrokken voelt bij de beweging van Groene Kerken.⁸⁹ Het brood komt iets later, dat wordt meegebracht door een gemeentelid. Wanneer in de dienst het moment van de Maaltijd begint, lopen de diakenen voor de gemeente aan naar het koor. Zij maken de tafel verder gereed. In de viering breekt de voorganger het brood en schenkt de wijn, de diakenen gaan in de kring rond en delen brood, wijn en sap. Daarbij zeggen ze tegen ieder: "Brood uit de hemel" en "Wijn van het koninkrijk". Na de Maaltijd gaat de gemeente weer terug naar het schip. Na de dank- en voorbeden vinden de collecten plaats. Die worden toegelicht door de ouderling van dienst. Er wordt enkel digitaal gecollecteerd. Na de dienst ruimen de diakenen alles op en doen de vaat. Het brood komt van een gemeentelid, zij neemt het overgebleven brood ook weer mee. De wijn en het sap worden weggespoeld door de gootsteen.

---

⁸⁹ 'Groene Kerken' is een netwerk van kerkgemeenschappen die zich inzetten voor een duurzame vorm van kerk-zijn. Zie www.groenekerken.nl

Thematiek van de Maaltijd: Gemeenschap: er wordt een vredegroet gebracht, ‘proeven en te delen wat zin geeft aan het leven’. Gedachtenis aan ‘Jezus van Nazareth, een mens, omgebracht maar die zichzelf wist te geven in lichaam en geest’. Jezus is een voorbeeld. In het opgaan naar het koor werd het Taizé lied ‘Ubi caritas, deus ibi est’ gezongen. ‘Caritas’ is de katholieke benaming voor het protestantse ‘diaconaat’. Dat werd verder niet expliciet toegelicht.

3.6 Voorlopige conclusies na de observaties

Er valt een grote verscheidenheid in vieren te herkennen. Toch stel ik vast dat bij alle vijf de vieringen de diakenen in meer of mindere mate betrokken zijn op de Maaltijd. Bij vier van de vijf gemeenten zijn de diakenen betrokken bij voorbereiding, viering, en opruiming van de Maaltijd. Alleen in de orthodoxe gemeente zijn de diakenen vrijwel geheel afwezig rond de Maaltijd. Hun aanwezigheid ligt alleen bij de collecte, die dan wel weer verband houdt met de Maaltijd omdat ze direct na de Maaltijd wordt gehouden en is aangekondigd onder de naam ‘avondmaalscollecte’. Bij de vrijzinnigen zien we juist het omgekeerde: de Maaltijd is daar het exclusieve terrein van diakenen, en tijdens de viering met de voorganger. Daar echter zijn de collecten helemaal losgemaakt van de Maaltijd en hebben de diakenen daarin verder ook geen rol.

De confessionele en midden-orthodoxe gemeentes vallen op doordat bij hen zowel alle voorbereidingen rondom de Maaltijd als de collecten onder regie staan van de diakenen, ondersteund door een vrijwilliger of een andere ambtsdrager. Bij deze drie gemeentes vinden de collecten, of de aandacht daarvoor plaats voorafgaand aan de viering van de Maaltijd.

Bij de vrijzinnigen valt op dat de diakenen tijdens de dienst alleen betrokken zijn bij de viering van de Maaltijd. De collecte is losgekoppeld van de Maaltijd, wordt toegelicht door de ouderling en wordt niet meer fysiek ingezameld.

Bij de orthodoxe gemeente vindt de collecte direct plaats na de Maaltijd. Bij de midden-orthodoxe gemeentes krijgen de collectes het meeste aandacht, omdat het doel mondeling wordt toegelicht, in één geval door een diaken. Bij de confessionelen zeker ook, daar echter via een scherm.

Een thema dat genoemd moet worden is de verscheidenheid in brood, wijn en sap. Al is er in het brood wel een overeenkomst: het komt allemaal van een plaatselijke bakker. Wel in verschillende vormen, waarbij de orthodoxen er zeer direct de betekenis aan verlenen van het ‘één Lichaam’, met het anderhalve meter lange, hele brood. Meestal komen de broden van de plaatselijke bakker. In een geval bakte een gemeentelid het brood en bracht dit mee.

Met de wijn viel op dat daar soms een Israëliische wijn voor wordt gebruikt (confessioneel), maar ook een biologische wijn (vrijzinnig). Over biologisch en duurzaam valt nog meer te zeggen: alle gemeenten, behalve de orthodoxe, maken gebruik van herbruikbare cupjes. Deze investering is gedaan na corona. Bij de confessionelen werd nadrukkelijk benoemd dat dit vanuit duurzaamheidsoogpunt is gedaan. Bij de vrijzinnigen werd tijdens de voorbereiding uitdrukkelijk gezegd dat de biologische wijn werd gebruikt vanwege Groene Kerk.

Bij nagenoeg alle gemeenten was er keuze tussen wijn en sap. Bij een midden-orthodoxe gemeente was er alleen sap terwijl bij de orthodoxe gemeente alleen wijn werd gedeeld. Hierdoor kan iedereen (kinderen, zwangere vrouwen, mensen die geen alcohol

wensen) meedoen. Bij een midden-orthodoxe gemeente was er ook glutenvrij beschikbaar, zonder dat daar specifiek om is gevraagd.

Ten laatste nog het opvallende feit dat veel van het overgebleven brood gevoerd wordt aan dieren: kippen, paarden, herten en honden. In een geval ging het naar de kinderen van de diakenen en in één geval ging het mee terug met het gemeentelid dat het brood had gebakken. Onbekend is wat dat gemeentelid er mee doet. Specifiek het brood en de wijn en de betekenis daarvan is niet de scope van dit onderzoek, maar het is wonderlijk dat bij drie diaconieën het brood naar dieren gaat. Er lijkt daarmee ook een bepaalde nonchalance mee gemoeid te zijn om er simpelweg maar van af te zijn, al kan er ook mee gezegd zijn dat de dieren ook gevoed moeten worden. Het idee dat het brood, als gave zelf weer verder uitgedeeld kan worden is nergens benoemd.

4 Resultaten interviews

4.1 Diaconaal in het dorp

Vanuit de gesprekken over het diaconale handelen in het dorp en wereld kwamen diverse omschrijvingen naar voren van wat diaconaat volgens de diakenen behelst: omzien naar elkaar, persoonlijke ontmoeting, verbinden, dienen, dienen zonder aanzien des persoons, handen en voeten geven aan het christen-zijn, zorgen voor mekaar, behulpzaam wezen. Deze elementen kwamen naar voren zonder nog de vraag gesteld te hebben naar rol en opvatting van diakenen over de Maaltijd.

Aan alle diaconieën is gevraagd hoe zij het diaconaat vormgeven in het dorp. Daaruit blijkt dat alle diaconieën actief zijn: vier van de vijf diaconieën houden inzamelingen voor de Voedselbank. Vier van de vijf diaconieën verbinden zich met organisaties in het dorp, bijvoorbeeld welzijnsorganisaties, de burgerlijke gemeente: zij participeren aan diverse platformen en netwerken, verwijzen naar elkaar door, initiëren gezamenlijke projecten, nationaal en internationaal. Alle diaconieën houden zich actief bezig met de collecte, het opstellen van het collecterooster, het verdelen van het geld over goede doelen. Van eveneens vier diaconieën werd duidelijk dat zij hand en spandiensten leveren: met mensen meegaan naar het ziekenhuis, vluchtelingen ondersteunen en begeleiden, helpen met een keer boodschappen doen. Bij de vrijzinnigen doen de diakenen ook mee aan het bezoekwerk. Bij geen van de andere diaconieën werd dit bezoekwerk benoemd. Dat bezoekwerk betreft ook de gemeenteleden die gemist worden bij de kerkdiensten. Diakenen houden dat zelf in de gaten of horen dat van gemeenteleden en dan gaan ze op bezoek. De diaconie van de midden-orthodoxe gemeente (D) organiseert ook maaltijden: tijdens het gesprek werd ik gewezen op een benefietmaaltijd voor Oekraïne.

Kortom: Alle vijf de diaconieën typeer ik als zeer diaconaal actief, zowel in het dorp als in de bredere kring van de wereld.

4.2 Opvattingen Maaltijd en collecte

In alle bezochte gemeentes zijn de diakenen belast met de collecte in de eredienst. Niemand anders dan zij gaan rond met de collectezakken, tijdens de dienst of bij de uitgang. Wel is er grote verscheidenheid hoe die collecte in de kerkdienst een plaats heeft en wie er verder bij betrokken is.

4.2.1 Plaats in de liturgie

Als we allereerst kijken naar de plaats van de collecte in de eredienst dan valt het volgende op: Bij gemeente B, C en D, dus de confessionele en midden-orthodoxe gemeenten, vindt de collecte plaats na de preek en voorafgaand aan de viering van de Maaltijd. Bij gemeente C is er aandacht voor de collecte voorafgaand aan de Maaltijd, maar is de daadwerkelijke collecte bij de uitgang. Ik voeg de praktijk van gemeente en diaconie C echter wel in bij de groep die voorafgaand aan de Maaltijd collecteert, omdat er in deze gemeente wel voorafgaand aan de Maaltijd nadrukkelijk aandacht werd geschonken aan de collecte. Dat er nu bij de uitgang gecollecteerd wordt is een praktische keuze geweest, de collecte kost zo minder tijd. Daarnaast zien de diakenen het ook als een sociale aangelegenheid: door te collecteren bij de uitgang waar iedereen langs komt is er sociale interactie. De collecte bij de

uitgang wordt door de diakenen eveneens beschouwd als onderdeel van de kerkdienst: Lien⁹⁰ vertelt: “Zeker, waarom niet. Net wat Pascal zegt: We hebben een hele smalle uitgang. Iedereen passeert je, en de meeste mensen zeggen even wat: "Ik heb het overgemaakt." Of: "Ja, mijn vrouw die geeft." 'Goede zondag!' Dus, ja.”⁹¹

Bij gemeente A, de orthodoxe gemeente, vindt de collecte direct na de Maaltijd plaats. Bij gemeente E, de vrijzinnige gemeente vindt de collecte plaats na dankgebed, voorbede en het Onze Vader.

4.2.2 Voorafgaand aan de Maaltijd

In de gesprekken is gevraagd naar de opvatting van diakenen waarom de collecte nu op dit moment in de kerkdienst plaatsvindt. De antwoorden zijn in twee categorieën in te delen. Allereerst de pragmatisch-historische reden. Daarmee bedoel ik dat diakenen aangeven dat ‘het altijd zo gebeurt’, dus vanuit de plaatselijke geschiedenis is dat gewoonte geworden. Die reden kwam overigens in alle gesprekken terug, waarbij de predikant wordt aangewezen als de verantwoordelijke voor de orde van dienst. Het meest duidelijk en expliciet vond ik de reden terug bij de confessionele diaconie, waar een Mineke antwoordt: “Het pragmatische antwoord is omdat de domie⁹² dat bepaalt, maar dan zou je hem moeten vragen. Geen idee.”⁹³ De predikant geeft de liturgie vorm. Daarbij speelde ook nog mee dat het een Goede Vrijdag viering was en men in stilte de kerk verliet. Saskia vertelt namelijk: “Want wij hebben dus inderdaad niet als diaconie dat we, wat Stefan ook zegt, dat we een collecte hebben bij het Avondmaal. Dat hebben we gewoon niet. Het is gewoon de collecte die op het rooster staat. En euh, dus ik denk echt dat het een soort van nou ja, omdat we stil de kerk uit wilden gaan, dat het daarom net voor het Avondmaal was die collecte.”⁹⁴ Maar ook als eerste reactie bij de midden-orthodoxe gemeente C, Lien zegt namelijk: “Ja, zo gaat dat gewoon.”⁹⁵

Bij de midden-orthodoxe gemeentes C en D, waar de collecte ook een plaats heeft voorafgaand aan de Maaltijd komen de diakenen met de volgende antwoorden. Die vallen te typeren in de dynamiek van geven en ontvangen. Zo vertelt Ymke: “Ik denk ook vanuit het idee: geven en nemen zegmaar.”⁹⁶ Ymke voegt eraan toe dat ze de onderbouwing van deze liturgische volgorde niet weet. Een collega diaken, Manuel, reageert op Ymke door te stellen dat het dan een soort betaalde Maaltijd is, waarop hij zichzelf meteen corrigeert. Manuel vertelt namelijk dat je door te geven zonder een soort ballast aan de Maaltijd kunt deelnemen. Lien wijst hier ook op de vredegroet, je moet met een rein hart de Maaltijd kunnen nuttigen. Zij meent echter ook dat een collecte iets in zich heeft van afkopen: jouw kleine beetje geld gaat de nood niet oplossen. Maar Manuel repliceert onmiddellijk: “Daar gaat het niet om! Je geeft!”⁹⁷ Manuel gaat verder: “het is zo belangrijk dat je vergeven hebt en gegeven hebt voordat je kunt nemen. Ik denk dat het in die volgorde moet. Je moet geven en vergeven en dan pas kun je rein

---

⁹⁰ De gebruikte namen in deze thesis zijn gefingeerd.

⁹¹ Gesprek diaconie C, 23-04, paragraaf 214.

⁹² Noordelijk dialect voor ‘dominee’.

⁹³ Gesprek diaconie B, 22-04, paragraaf 111.

⁹⁴ Gesprek diaconie B, 22-04, paragraaf 132.

⁹⁵ Gesprek diaconie C, 23-04, paragraaf 244.

⁹⁶ Idem, paragraaf 247.

⁹⁷ Idem, paragraaf 296.

deelnemen aan het heilig avondmaal. Dat is wel een keymoment dat het precies voor die tijd ook gebeurt. Daar zit de essentie denk ik.”⁹⁸

Dezelfde dynamiek treffen we bij de midden-orthodoxe gemeente D aan. Hier is de collecte in de dienst, voorafgaand aan de Maaltijd een diaconale collecte. Bij de uitgang wordt er gecollecteerd voor de eigen kerk. In reguliere diensten vinden de twee collectes wel tegelijkertijd in de dienst plaats. Ook hier trof ik de dynamiek aan waarbij diakenen wijzen op het feit dat men eerst moet geven voordat je kunt ontvangen. Jan geeft aan dat een predikant dat eens heeft verteld: “We hebben een predikant gehad en die zei het altijd zo: “Je geeft voor het Avondmaal in de collecte, je geeft wat je hebt”⁹⁹ en even later zegt Jan: Dat is die gedachte dat de collecte voor het Avondmaal zelf, omdat je dan, je geeft eerst wat je hebt en daarna ontvang je het Avondmaal. Die volgorde, daar zit het in.”¹⁰⁰

4.2.3 Volgend op de Maaltijd

In de orthodoxe gemeente wordt de collecte bij de afkondigingen aan het begin van de dienst al afgekondigd. Na de Maaltijd gaan de diakenen rond met de collectezakken. Dat de collecte na de Maaltijd plaatsvindt, is volgens de diakenen simpelweg traditie: Zo doen we het nu eenmaal altijd. Dus: Ook hier treffen we de pragmatisch-historische reden aan. Toch zien de diakenen in deze gemeente ook een andere, diepere betekenis. Die valt te typeren als een geven uit dankbaarheid: Omdat het brood en de wijn zijn ontvangen geeft de gelovige uit dankbaarheid iets terug. Het is daarmee de precies omgekeerde dynamiek die we aantreffen bij de diaconieën die de collecte houden vóór de Maaltijd. In de woorden van Guus: “Ik denk dat het een stukje dank is uit de gemeente voor het ontvangen van het Avondmaal. Dat men ook iets teruggeeft, voor het ontvangen van brood en wijn. Het lichaam en bloed van Christus. [toon is hier ingetogen] Dat ze daar ook iets voor teruggeven. Zo zie ik de avondmaalscollecte. Iets teruggeven.”¹⁰¹

Bij de vrijzinnigen is de collecte na de Maaltijd, maar ook pas na de gebeden, waarbij de collecte toegelicht wordt door de afkondiger, in casu de ouderling van dienst. In de dienst zelf is er verder geen collecte meer met zakken, er kan alleen digitaal middels overschrijving gegeven worden. Daar is de penningmeester overigens blij mee: “door bankoverschrijvingen loop ik geen risico telfouten te maken, daarnaast geven mensen meer via een bankoverschrijving dan met fysiek kleingeld.”¹⁰² De beide diakenen gaven verder aan dat de liturgie nu eenmaal zo in elkaar zit. Dus ook hier de pragmatisch-historische reden.

Zoals hierboven schreef ik dat in de midden-orthodoxe gemeente C, de collecte een nadrukkelijke plaats krijgt voorafgaand aan de Maaltijd, maar dat er bij de uitgang door de diakenen gecollecteerd wordt. Dat is sinds de coronacrisis, maar bevalt erg goed. Vooral vanwege pragmatische redenen: het neemt nu minder tijd in beslag in de dienst. Maar men noemt ook een pastorale reden: doordat er gecollecteerd wordt bij het uitgaan van de kerkdienst biedt zich ook een kort moment aan voor een praatje. Daarmee zien de diakenen van deze gemeente deze deurcollecte alsnog als een wezenlijk onderdeel van de kerkdienst.

---

⁹⁸ Idem, paragraaf 306.

⁹⁹ Gesprek diaconie D, 07-05, paragraaf 176.

¹⁰⁰ Gesprek diaconie D, 07-05, paragraaf 211.

¹⁰¹ Gesprek diaconie A, 14-04, paragraaf 128.

¹⁰² Gesprek diaconie E, 05-05.

4.3 Opvatting diakenen verbinding collecte en Maaltijd

Aan alle diakenen is gevraagd of er een verbinding is tussen de collecte, of die nu voorafgaat of volgt op, en de Maaltijd. Hier zien we een verscheidenheid aan antwoorden, die te categoriseren vallen.

Allereerst de opvatting om de verbinding tussen collecte en Maaltijd juist niet te leggen. Die opvatting werd duidelijk verwoord door de confessionele diakenen. De reden om die verbinding nadrukkelijk niet te maken komt vanuit een verlangen naar inclusiviteit. Bij de confessionele diaconie reageert Stefan: “Wij hebben hier eigenlijk geen avondmaalscollecte.”¹⁰³ Hij ziet de inzameling, voorafgaand aan de Maaltijd als een losstaande collecte. Stefan wordt hierin bijgevallen door Saskia, die in het bovenstaande citaat ook vertelt dat ze geen avondmaalscollecte houden, maar een gewone collecte. Wel zou Saskia het mooi vinden als de collectezakken op de Tafel worden gelegd. Maarten merkt op dat in het vroeger zo was dat er goederen in werden gebracht, waar dat nu geld is geworden. Dan wordt er zichtbaar een link gelegd met het Avondmaal. Zij krijgt repliek van Stefan, hij ziet geen noodzaak om die koppeling te maken. Ook Yvette vertelt dat het bij haar het idee oproept dat je eerst moet geven om daarna aan het Avondmaal te mogen gaan. Een voorname reden om die koppeling niet te maken is een bepaald verlangen naar inclusiviteit. Zoals Stefan het verwoordt: “Niet iedereen is welkom alleen als je wat kan geven, dat. Daar ben ik ook niet zo van. Ik vind het dan beter om dan te zeggen: we koppelen het los van elkaar en iedereen is welkom.”¹⁰⁴

Een reden om wel een verbinding te veronderstellen is de wederkerigheid en dankbaarheid die diakenen in de Maaltijd ervaren. Diaken Guus van de diaconie van de orthodoxe gemeente geeft aan dat de relatie tussen Maaltijd en collecte er een is van wederkerigheid en dankbaarheid. In het citaat dat hierboven reeds van Guus is weergegeven zegt hij dat: “Dat men ook iets teruggeeft, voor het ontvangen van brood en wijn.”¹⁰⁵ Er wordt in deze orthodoxe gemeente dus een relatie gezien tussen de Maaltijd en de collecte die gebaseerd is op dankbaarheid.

De tweede reden die diakenen aangaven om de collecte en de Maaltijd met elkaar te verbinden is de herkenning dat het beiden om delen gaat. Letterlijk werd dit zo uitgesproken door de vrijzinnige diakenen: “Het heeft beiden met ‘delen’ te maken.” En: “Het is niet alleen omzien naar elkaar, maar ook financieel omzien” en even later: “Niet alleen met jezelf bezig zijn, maar ook geven aan wie dat nodig heeft.”¹⁰⁶ Toch, omdat die collecte in de dienst plaatsvindt ná de Maaltijd, is die verbinding ook hier te typeren als een vorm van dankbaarheid, zoals ik die ook bij de orthodoxen aantrof.

Een derde reden om de collecte en de Maaltijd met elkaar te verbinden valt te typeren als de beweging van inzamelen en geven, gezien vanuit de diakenen of geven en nemen, gezien vanuit het perspectief van de kerkbezoeker. Deze werd het krachtigst verwoord door Feije, diaken in de midden-orthodoxe gemeente D: “Ik heb wel die gedachte, wat ik eerder al zei: Gaven inzameling en gaven geven. Dat zijn de taken van ons. En die komen daar zo wel samen.”¹⁰⁷

---

¹⁰³ Gesprek diaconie B, 22-04, paragraaf 106.

¹⁰⁴ Gesprek diaconie B, 22-04, paragraaf 184.

¹⁰⁵ Gesprek diaconie A, 14-04, paragraaf 128.

¹⁰⁶ Gesprek diaconie E, 05-05.

¹⁰⁷ Gesprek diaconie D, 07-05, paragraaf 233.

Concluderend wordt de relatie tussen collecte en de Maaltijd niet altijd gezien. Soms wordt die relatie zelfs bewust ontkend. De diakenen willen, omwille van gastvrijheid, niet het idee geven dat gemeenteleden zouden moeten betalen voor de Maaltijd. Andere diakenen zien echter wel een relatie tot de Maaltijd. Zij zien de collecte en de daarop volgende Maaltijd als een beweging die de diakenen ook in de wereld brengen: inzamelen en geven. Ten slotte is er een gedeelde opvatting dat de collecte iets met dankbaarheid te maken heeft: de mens heeft iets ontvangen en mag daarvan delen.

4.4 Diakenen en het opruimen van de Maaltijd

Zoals reeds beschreven heb ik ook de gang van zaken rondom het opruimen van de Maaltijd geobserveerd. Die observaties heb ik hierboven al beschreven. Een aantal elementen die in de observaties opvielen heb ik ook ingebracht in de interviews door die aspecten te formuleren als een vignette om zodoende een reactie van de diakenen aan te moedigen.

Een van die elementen betreft de verwerking van het overgebleven brood en wijn/sap. Bij drie diaconieën gaat het overgebleven brood naar dieren: herten, honden, paarden, kippen. Dit was het geval bij de orthodoxe, en de twee midden-orthodoxe gemeenten. Bij de vrijzinnige ging het brood weer mee met het gemeentelid dat het gebakken had. Bij de confessionele gemeente ging het brood naar de kinderen van de diakenen, die waren er gek op. Bij de wijn en sap valt het op dat de druivensap (in het geval van de confessionele en midden-orthodoxe gemeenten) weer teruggedaan wordt in de fles en dat die fles wordt meegenomen door een diaken, vaak voor eigen persoonlijk gebruik. De wijn verdwijnt echter vaak in de gootsteen (een keer midden-orthodox (C) en vrijzinnig).

In de groepsgesprekken heb ik de diakenen niet direct bevraagd over de omgang met de restanten van brood en wijn. Wel bemerkte ik een bepaald ongemak bij de diakenen wanneer ik in bepaalde vignettes verhaalde over wat er gebeurde met brood en wijn. Bij het vertellen van het geven van het brood aan de dieren werd er meestal gelachen (orthodox, midden-orthodox (C)). Bij wegspoelen van de wijn door de gootsteen ook een bepaald gevoel van verontwaardiging. (midden-orthodox (C)). Een diaken van de orthodoxe gemeente zegt daarover trouwens ook: “Maar het is toch ook gewoon wijn? Dat staat in de supermarkt te koop.”¹⁰⁸

Wel vertelde een orthodoxe diaken een verhaal dat de moeite waard is om vermeld te worden. De diaken vertelde dat er in zijn familie iemand koster was. Die koster kreeg het brood mee naar huis. Daar werd er zogenoemde ‘kosterspap’ van gemaakt: het brood werd in melk gekookt met allerlei specerijen. De diaken vertelde dat de kinderen van de koster uitzagen naar de avondmaalsdienst. Kortom, de diaconale betekenis van brood en wijn is niet of nauwelijks bekend bij de diakenen.

4.5 Opvatting diakenen over hun rol bij de Maaltijd

4.5.1 Geen rol: Opzicht

Bij de orthodoxe gemeente hadden de diakenen nauwelijks een rol tijdens de Maaltijd: Het zijn de ouderlingen die rondgaan met brood en wijn. In het groepsgesprek is dit voorgelegd aan de betreffende diakenen. Guus gaf aan dat hij het onderwerp van dit onderzoek had aangekaart bij het moderamen. In het moderamen is besproken waarom ouderlingen rondgaan met brood en wijn en kwam men tot de volgende redenering. De reden moet gezocht worden in het opzicht

---

¹⁰⁸ Gesprek diaconie A, 14-04, paragraaf 98.

dat ouderlingen in verband met de tucht hebben over gemeenteleden. Vroeger, zo wordt er verteld, functioneerden dat opzicht en het Censura Morum nog veel sterker. In de voorbereiding op de Maaltijd hadden ouderlingen vanuit het pastoraat het zicht op wie er wel en wie niet gerechtigd was om deel te nemen aan de Maaltijd. Doordat er in de banken wordt gevierd is indertijd besloten dat ouderlingen het brood en de wijn doorgeven, zodat zij ook tegelijkertijd toezicht konden houden. En zo gebeurt dat nu nog steeds. Doordat de ouderlingen hier brood en wijn delen zou dat ook nog eens bij kunnen dragen dat diakenen hun toegeschreven taak (vanuit de kerkorde bijvoorbeeld) ontkennen. Willem spreekt namelijk openlijk deze vraag uit: “Is het een diaconale taak, mwjah, weet ik niet.”¹⁰⁹

4.5.2 Rol: Gewoonte

Een opvatting die veel terugkwam in de vraag naar de rol is te beschrijven als ‘gewoonte’. De rol die diakenen hebben tijdens de Maaltijd wordt nu eenmaal voor normaal aangenomen. Soms werd nog aangevuld dat het ook een gewoonte is binnen de Protestantse Kerk in Nederland. Men is zich dan dus wel bewust dat het ergens een kerkelijke gewoonte is. Zo vertelt Yvonne duidelijk: “Ja dat is een taak die hoort al eeuwen lang bij de diaken.”¹¹⁰ Die gewoonte wordt ook verondersteld door gemeenteleden! Bij de vrijzinnigen vertelde een diaken dat gemeenteleden verwachten dat zij het doen.

4.5.3 Rol: Organisatie

Bij de diakenen is soms ook een bepaalde spanning voelbaar: doen we het wel goed? Vrijwel alle diakenen gaven aan dat ze altijd wel ergens kritiek op de gang van zaken rondom de Maaltijd krijgen. Dit leidde vervolgens tot het inzicht dat het daarom goed is dat de organisatie van de Maaltijd maar beter bij hen als diakenen kan liggen: dan is het strak georganiseerd. In sommige gevallen is één diaken binnen een diaconie specifiek belast met de taak om de Maaltijd te organiseren en daarvoor de benodigde zaken te regelen. (midden-orthodox D). De twee midden-orthodoxe diaconieën werken met duidelijke taakomschrijvingen en hebben hun praktijken geprotocolleerd. Sommige diaconieën menen ook dat zij het met elkaar prima afkunnen, ze hebben er verder niemand anders bij nodig. (confessioneel) De vrijzinnigen willen ook een bepaalde esthetiek bewaren, een bepaalde waardigheid bij de viering. Als anderen het zouden doen wordt het een rommeltje. Doordat zij tweeën het al jaren doen, zijn ze goed op elkaar ingespeeld.

4.5.4 Rol: Delen van brood is delen van God

Naast de opvatting van gewoonte en organisatie, kwam vanuit alle diaconieën de opvatting dat de diakenen delen, het brood delen. Soms klinken bij dat uitdelen van brood en wijn ook woorden, meestal uitgesproken door de voorganger, maar soms ook door diakenen (zie hiervoor de observaties). Woorden zijn zoal: ‘Lichaam van Christus’, ‘Brood uit de hemel’, ‘Wijn van het Koninkrijk’, ‘Vrede van Christus’. De bewoordingen verschillen onderling trouwens behoorlijk. Sommige diakenen ervaren met dat uitspreken van die woorden dat het op die manier uitdelen van brood en wijn met hen veel doet, omdat zij iets van God mogen brengen bij de mensen. Er wordt iets uitgedeeld namens God. Dat doen de diakenen naast de

¹⁰⁹ Gesprek diaconie A, 14-04, paragraaf 53.

¹¹⁰ Gesprek diaconie B, 22-04, paragraaf 73.

predikant en ouderling, dus hier spelen alle ambten een rol in. Manuel vertelt bijvoorbeeld: “Daar deel je wel iets. Ik denk, ja, je brengt... Je brengt letterlijk een stukje van God bij de mensen. En dat is eigenlijk wat je als diaken doet.”¹¹¹ Dat maakt het voor een diaken ook iets heel intiems: waar ze vaak delen in de wereld, is de Maaltijd een moment waar er in de kerk iets wordt gedeeld.

4.5.5 Rol: Inzamelen en uitdelen

Als diakenen een verbinding leggen tussen de collecte en de Maaltijd geeft die verbinding ook een kleur aan de opvatting over hun rol bij de Maaltijd. Indien die verbinding er is, dan zien diakenen hun rol tijdens de Maaltijd als inzamelaars en uitdelers. Het duidelijkst komt deze opvatting naar voren bij de twee midden-orthodoxe gemeenten. Feije: “: Ik heb wel die gedachte, wat ik eerder al zei: Gaven inzameling en gaven geven. Dat zijn de taken van ons. En die komen daar zo wel samen.”¹¹²

4.5.6 Rol: Dienstbaar aan de anamnesis

Diakenen zien hun taak bij de Maaltijd ook dienend, dienstbaar aan de gemeente zodat de gemeente tijdens de Maaltijd Christus kan gedenken. Deze rol opvatting werd genoemd door een van de diakenen van de confessionele gemeente: Saskia: “Ik heb het idee dat ik help bij eh, een avondmaal zodat de gemeente kan denken aan het lichaam van Christus en het bloed van Christus.”¹¹³

Er is een verscheidenheid aan rol opvattingen van diakenen bij de Maaltijd van de Heer. De reikt van gewoonte, tot dat het vooral makkelijk is, tot dat de diakenen zowel bij de Maaltijd als bij hun overige diaconale werk de beweging maken van verzamelen en uitdelen, tot aan dienstbaar zijn aan de anamnesis van Christus. Sommige diakenen menen ook in het delen van het brood en wijn iets van God te delen aan de mensen. Bij een gemeente hebben de diakenen helemaal geen rol bij de Maaltijd, vanwege het opzicht.

4.6 Opvatting diakenen over de verbinding diaconaat en Maaltijd

Een aantal diakenen benoemt dat diakenen vanuit de Vroege Kerk een taak hebben bij de Maaltijd. Het idee dat diaconaat zou kunnen ontspringen aan de Maaltijd is geen enkele keer benoemd.

Wat niet expliciet benoemd werd, maar wel impliciet aan de orde kwam, is dat diaconaat, met name in de midden-orthodoxie en de vrijzinnigheid, werd gezien als omzien naar elkaar, oog hebben voor elkaar, elkaar erbij betrekken, verbinden. Ik zou dit benoemen als gemeenschapsofbouwende krachten. De viering van gemeenschap-zijn zit ook in de Maaltijd, in de protestantse traditie misschien wat minder. Maar daar bieden de nieuwe perspectieven mogelijkheden.

Het diaconale thema van barmhartigheid in relatie tot de Maaltijd kwam wel een paar maal terug in de gesprekken. In beide midden-orthodoxe diaconieën verbond men het thema van barmhartigheid aan de verhalen van de broodvermenigvuldigingen:

---

¹¹¹ Gesprek diaconie C, 23-04, paragraaf 154.

¹¹² Gesprek diaconie D, 07-05, paragraaf 233.

¹¹³ Gesprek diaconie C, 23-04, paragraaf 260.

Manuel: “Wat mij steeds het beeld oproept is de vijf broden en twee vissen. Die hele schare moet voorzien worden en dat er mensen op uit worden gestuurd om brood en vissen te gaan verzamelen. Om te collecteren en dat te verdelen onder de menigte. Dat is wat wij doen.”¹¹⁴

4.7 Conclusie

Diakenen beschouwen hun rol tijdens de Maaltijd als gebaseerd op gewoonte en pragmatiek. Zelfs als ze geen rol hebben bij de Maaltijd (vanwege de gewoonte van het opzicht). Pragmatisch is het volgens de diakenen dat zij aangewezen zijn als de personen die de Maaltijd organiseren, zij zijn op elkaar ingespeeld. Met name vanuit de confessionele en midden-orthodoxe diaconieën komen nog een paar rolvattingen naar boven. Diakenen zijn tijdens de Maaltijd dienstbaar aan de gemeente in haar gedachtenis aan Christus, diakenen zijn de ambtsdragers die inzamelen (collecte) en uitdelen. Dat uitdelen wordt door midden-orthodoxe diakenen ook gezien als uitdelen in de wereld, alleen doen de diakenen het tijdens de Maaltijd aan de kerkgangers. Ten slotte werd door een diaken genoemd dat je als ambtsdrager in de Maaltijd ook iets mag delen van God.

Diakenen hebben moeite om de verbinding te benoemen tussen diaconaat en de Maaltijd. Diaconaal actief zijn alle vijf de diaconieën, maar dat dat diaconale handelen verbonden is met de avondmaalstafel, dat vinden diakenen lastig te benoemen; vanuit de interviews kwam naar voren dat ze het ook niet zo ervaren. Zo wordt de collecte in de confessionele gemeente echt bewust en gewild losgekoppeld van de Maaltijd, met als argument een soort radicale inclusiviteit: men moet niet hoeven betalen om deel te nemen aan de Maaltijd.

Met name in de midden-orthodoxie wordt de verbinding nog het meest gezien. Waarbij de diakenen zichzelf zien als de aangewezen personen die inzamelen, dat is dus collecteren, en uitdelen. De diakenen vergeleken dit met het verhaal van de broodvermenigvuldigingen: zij verzamelen wat er is en vervolgens delen zij dat ook weer uit: brood en geldelijke gaven werden zo sterk op elkaar betrokken.

---

¹¹⁴ Gesprek diaconie C, 23-04, paragraaf 314.

5 Analyse

In het eerste hoofdstuk heb ik de verbinding tussen diaconaat en de Maaltijd, zoals die te vinden is binnen de theologie van Luther, Bucer en Calvijn, gepresenteerd. Deze theologie is leidend geweest in de vorming van het ambt van diakenen binnen de Protestantse Kerk in Nederland. In hoofdstuk drie en vier heb ik de data gepresenteerd die ik heb verzameld middels observaties en gesprekken. Daarbij onderzocht ik de opvattingen van diakenen over hun rol bij de viering van de Maaltijd en de verbinding die zij zien tussen diaconaat en Maaltijd.

In dit vijfde hoofdstuk leg ik de verbinding tussen de theorie zoals die terug te vinden is in de bronnen van de protestants-gereformeerde theologie en de data. Die verbinding leg ik op de elementen van de collecte, brood en wijn en de rollen tijdens de viering. Ten slotte dien ik ook een aantal mogelijkheden op

5.1 Diaconaat

Vanuit de interviews valt op dat de diaconieën in alle gemeente diaconaal actief zijn, in het dorp of de wijdere wereld. Daarbij blijkt ook dat de diakenen hier echte voortrekkers en organisatoren in zijn. Daarmee komt deze hedendaagse praktijk overeen met het protestants-gereformeerde principe dat de plaatselijke geloofsgemeenschap een diaconale gemeenschap is, zoals Bucer bijvoorbeeld betoogde. Vanuit de diverse gesprekken kwam ook naar voren dat de diakenen de armenzorg voor hun rekening nemen. Al zouden ze dat zelf niet meer zo noemen. In de gesprekken passeerden diverse beschrijvingen van diaconaat de revue: van omzien naar elkaar, zorgen voor elkaar, delen, helpen. Deze omschrijvingen lijken breder dan de armenzorg zoals Calvijn en Bucer die voor ogen hebben gehad. Daarnaast wordt vanuit zowel de interviews als de gesprekken duidelijk dat er in de gemeenten ook met regelmaat de Maaltijd van de Heer wordt gevierd.

5.2 Collecte

Vanuit zowel de literatuur als de data blijkt er een grote ambivalentie te bestaan over enerzijds de plek van de collecte in de liturgie als de verbinding met de Maaltijd.

Allereerst de plek: driemaal vindt de collecte, of de aankondiging en aandacht daarvoor, plaats voorafgaand aan de Maaltijd. Eenmaal vindt de daadwerkelijke inzameling bij de uitgang plaats. Tweemaal vindt de collecte na afloop van de Maaltijd plaats, direct of nog later, na de dienst van de gebeden. Er zijn dus in deze onderzoeksgroep van vijf gemeenten vier verschillende momenten van collecteren. Vanuit de theologische traditie bleek dat de plek van de collecten onder de reformatoren een onderwerp van discussie was. Het is duidelijk dat die plek van de collecten ook in de hedendaagse praktijk eveneens niet eenduidig is. De diakenen gaven verscheidene antwoorden op de vraag hoe collecte en Maaltijd met elkaar samenhangen.

Ik begin met de praktijk in de orthodoxe gemeente. De diakenen zien de collecte als een dankbetuiging op de Maaltijd. De collecte is dan een gevende reactie van de gelovige op het ontvangen van de sacramentele gaven van brood en wijn. Deze praktijk roept echter wel de volgende vragen op: Brengt deze indeling – van eerst ontvangen en vervolgens geven – de gedachte met zich mee van ‘voor wat, hoort wat’? Inderdaad we kwamen deze gedachten ook tegen bij Calvijn, met zijn beroep op de oudtestamentische offergedachte dat een mens niet zonder lege handen voor Gods aangezicht mag verschijnen. Daarmee wordt echter de collecte

de dankzegging, terwijl de Maaltijd zelf de Maaltijd der dankzegging is, eucharistie. Het is de Maaltijd die gehouden wordt met de ingezamelde dankoffers.

De tegenwerping dat de inzameling van de gaven voorafgaand aan de Maaltijd óók de betekenis van dankzegging lijkt op het eerste gezicht correct en wordt het scherpst verwoord door de diakenen in de confessionele gemeente. Daar loopt het daarom ook uit op de overtuiging dat men de collecte en de Maaltijd los van elkaar zou moeten zien: De gaven moeten we vooral niet opvatten als een ter zaken doende gift om rechtmatig brood en wijn te ontvangen. En ergens komt deze opvatting ook terug als diakenen zeggen dat je toch eerst moet delen om vervolgens te kunnen ontvangen. Ook hier zit een bepaalde voorwaardelijkheid in de relatie inzameling van de gaven en de Maaltijd. Het punt zit hem er nu in dat uit die dankgaven de eucharistische elementen werden en worden genomen waarmee vervolgens de Maaltijd (eucharistie) wordt gevierd.

Hier missen diakenen, naar mijn inzicht, dus het punt dat Bucer maakte: de ingezamelde gaven worden de eucharistische elementen waarmee de Maaltijd van de Heer wordt gevierd. Dus de ingezamelde gaven hebben een direct verband met het brood en de wijn die gebruikt worden in de viering.

Bij de midden-orthodoxe gemeentes, waar er ook voorafgaand aan de Maaltijd werd gecollecteerd zien de diakenen wel een relatie tussen de collecte en de Maaltijd, maar spitsen zij die niet toe op de betekenis van de gaven in relatie tot de Maaltijd. Zij benoemen dat er eerst gedeeld moet worden, voordat je kunt ontvangen. Hier zitten de diakenen al heel dichtbij de gedachte dat de gaven zelf weer gebruikt worden voor de viering van de Maaltijd.

Welnu, de opvattingen dat de collecte een dankbaarheidsbetuiging is, of de opvatting dat de collecte als een betaling voorafgaand aan de Maaltijd wordt gezien, typeer ik, mede vanuit het oogpunt van bovenstaande over het begrip offer als een geradicaliseerde opvatting van de protestants-gereformeerde offertheologie. Door die opvatting wordt namelijk elke zweem dat onze gaven iets bijdragen aan het offer van Christus stellig afgewezen. En dat is vanuit protestants-gereformeerd perspectief volledig terecht. Echter, door deze radicalisering verliest de collecte, ook in protestants-gereformeerde liturgie, haar offergedachte, alleen dan in de zin dat het een dankoffergave is die de gedachtenis aan het offer van Christus presentstelt, omdat die offergaven zelf uiteindelijk de elementen zijn waar de Maaltijd mee wordt gevierd.

5.3 Brood en wijn

Alle diaconieën maakten gebruik van lokaal brood: gebakken door de plaatselijke bakker, of door een gemeentelid, of gehaald in de plaatselijke supermarkt. Bij het sap mag er vanuit gegaan worden dat dat in de supermarkt is gekocht. Bij de wijn is meer aan de hand. Er zijn gemeenten waar Israëliische avondmaalswijn wordt geschonken. Ik heb in de gesprekken niet specifiek gevraagd waarom de diakenen die wijn hebben gekozen. Het is ergens bijzonder dat er voor wijn zulk specifieke wijn wordt gezocht. Vanuit het gepresenteerde principe dat de Maaltijd wordt gevierd vanuit de ingebrachte gaven is de zoektocht naar zulke specifieke 'avondmaalswijn' toch opmerkelijk. Het lijkt daarmee overeen te stemmen met de voor-reformatorische praktijk dat de diaken, cq. de clerus, met opgehaalde giften die dienden als onkostendekking, de avondmaalswijn haalt, die moet voldoen aan bepaalde eisen. In elk geval

is het geen wijn die redelijkerwijs bij de inzameling der gaven op redelijk gangbare manier kan worden aangedragen.¹¹⁵

Bij het opruimen van brood, wijn en sap viel ook op dat het brood in de meerderheid van de gevallen aan dieren wordt gegeven. De wijn verdwijnt in de meerderheid in de gootsteen. Vanuit de gedachte dat de eucharistische elementen geen gewijde status hebben van lichaam en bloed, maar wel iets van een diepere betekenis hebben van de gewijde dankgaven is dat opmerkelijk. Als de dankgaven opgehaald in de collecte en de eucharistische elementen aan elkaar gelijk zijn, weerspiegelt de omgang met de eucharistische elementen ook iets van de omgang met de opgehaalde dankgaven. Bij één diaconie werd de wijn op creatieve wijze ingezet om ook na de Maaltijd nog zinvol te zijn: door er stoofpeertjes in te koken.

5.4 Rollen

Nog een aspect waarin traditie en praktijk niet samen op lopen: de verschillende ambtsdragers die een rol spelen rondom de Maaltijd. Vanuit de gereformeerde traditie, en met name Calvijn, hebben de diakenen de taak toevertrouwd gekregen om de Maaltijd te bereiden en uit te delen. Zie hiervoor zijn orde van dienst, behandeld in hoofdstuk 2 van dit onderzoek. Dit doen zij samen met de voorganger. Wat echter opvallend is, is dat in een aantal gemeenten naast de diakenen en voorganger ook anderen uitdelen. Daarbij moet wat mij betreft de rol van de ouderling nader belicht worden. Het klopt dat in de protestants-gereformeerde traditie de ambtsdragers gelijkwaardig zijn en niet over elkaar heersen.¹¹⁶ Ze hebben echter wel eigen unieke taakomschrijving gekregen. De diaken is de ambtsdrager die de gaven inzamelt en daarmee de Tafel bereidt. Hij of zij is daarmee de tafeldienaar: de uitdeler van brood en wijn en daarmee de uitdeler van Christus, in de geloofsgemeenschap en daarbuiten in de wereld. Dat is niet de taak van de ouderling. Hun taak is de geloofsgemeenschap op te bouwen, te verkondigen, gemeenteleden te vermanen, de gemeenschap als herders te bewaren bij haar Heer, de gemeenschap te bepalen bij haar missionaire roeping.¹¹⁷

Als ouderlingen gaan delen lopen taken en rollen door elkaar heen en dat veroorzaakt onduidelijkheid. Scherper gezegd zou je ook kunnen stellen dat de ouderling, met haar rol als herder, dan vermomd is als dienaar. Overigens lopen rollen vaker door elkaar: bij de midden-orthodoxe gemeente C wordt de collecte bij uitgang gewaardeerd omdat het sociale interactie mogelijk maakt. Wanneer deze interactie wordt getypeerd als een vorm van pastoraat vervult hier de diaken een pastorale rol, die normaliter wordt toegeschreven aan de ouderling.

Als een spiegel van de orthodoxen fungeren de vrijzinnigen. Het is hier precies omgedraaid: tijdens de Maaltijd hebben de diakenen een belangrijke en delende rol, maar bij de inzameling van de gaven zijn ze geheel afwezig. Doordat de collecte ook nog eens helemaal na de dienst van de gebeden plaatsvindt is er zodoende geen verbinding tussen de maaltijd en de collecte. Als de diakenen dan ook nog eens niet collecteren, hebben de diakenen in deze dienst waarin de viering van de Maaltijd wordt gevierd niet meer dan een liturgische rol. Ze delen uit, maar daarin assisteren ze in feite de voorganger die de verdere viering van de Maaltijd leidt.

---

¹¹⁵ Daarnaast, meen ik, loopt de viering van de Maaltijd door middel van zulke specifieke avondmaalswijn ook het risico om tegen het Rooms-Katholieke offertheologie. Een daadwerkelijk offer heeft namelijk een object nodig: een verbijzonderde offergave. Een hostie in de Rooms-Katholieke Kerk. Zo zou zulke specifieke avondmaalswijn kunnen functioneren als offerobject.

¹¹⁶ Kerkorde Protestantse Kerk in Nederland, artikel VI lid 1.

¹¹⁷ Ibidem, artikel V lid 3.

Wat opvalt is dat diakenen hun rol vooral verstaan vanuit een bepaalde historische vanzelfsprekendheid. De dingen gaan nu eenmaal zo als ze gaan. Als je de diakenen vraagt wat er zou gebeuren als niet-diakenen de Maaltijd bereiden, dan krijg je als antwoord dat het een rommeltje zou worden. Ironisch gezien zit er ergens een kern van waarheid in die uitspraak. Want de reformatoren gaven diakenen de opdracht mee om de opgebrachte gaven zorgvuldig te beheren en verdelen. Juist als de gaven zowel het brood en de wijn als de armengaven betreffen is het belangrijk met beiden zorgvuldig om te gaan.

Een van de confessionele diakenen draagt aan dat het dienen aan de Tafel het voor de gemeente mogelijk maakt om Christus te gedenken. Deze rolopvatting komt al heel dicht bij de koppeling tussen diaconaat en Maaltijd. De diaken die de gedachtenis aan Christus vormgeeft aan de Tafel. Hier mist alleen net nog de notie dat die gedachtenis mogelijk wordt door de gaven, die ook diaconaal zijn.

Nog sterker drukte een midden-orthodoxe diaken uit dat het delen van brood en wijn voor hem ook iets betekende dat hij als diaken iets deelt van God. Nu is in het gesprek verder niet uitgevraagd hoe de relatie tussen brood en wijn enerzijds en God anderzijds werkt. Wel drukt het iets uit dat de gaven van brood en wijn meer zijn dan alleen brood en wijn, ze vallen ergens samen met God.

In deze rolopvatting zit echter wel een grote potentie om de verbinding sterker te laten functioneren.

5.5 Mogelijkheden

Vervolgens is de vraag hoe die verbinding tussen diaconaat en de Maaltijd nu versterkt kan worden. Vanuit de literatuur worden er al diverse suggesties gedaan.¹¹⁸ De inzameling van de gaven moet liefst een diaconaal doel hebben. De opgehaalde collecte wordt op de Tafel gelegd waaraan ook de Maaltijd verder wordt gevierd. Om uit te drukken dat brood en wijn ook ingebrachte gaven zijn, verdient het aanbeveling die dan ook tezamen met de collecten naar de Tafel te dragen. Nu zijn brood en wijn al bereid door de diakenen voorafgaand aan de dienst. Om de verbinding met het delen in de eten zichtbaarder te maken zou men, als men producten inzamelt voor de Voedselbank, deze eveneens op de Tafel kunnen leggen.

Vanuit de traditie zou ik eveneens ten eerste aanbevelen om de Maaltijd met een hogere frequentie te vieren. Het is duidelijk geworden dat Calvijn de viering van de Maaltijd als een sine qua non van een kerkdienst beschouwde. Daarbij moet wel in ogenschouw genomen worden dat Calvijn reageerde op de katholieke praktijk waarin de gewone gelovige slechts één à twee keer per jaar de hostie ontving.

Het vaker vieren van de Maaltijd brengt het maaltijdaspect meer naar de voorgrond. Calvijn en Bucer grepen terug op de praktijken van de Vroege Kerk, en juist daar werd bij iedere samenkomst het brood gebroken en gegeten. Bij een lagere frequentie verdwijnt het aspect dat de mens nu eenmaal een maaltijd nodig heeft en verwordt de Maaltijd steeds meer tot een spirituele maaltijd, waarbij de verbinding met de wereld buiten de kerkdienst, het diaconale veld, naar de achtergrond verdwijnt.

---

¹¹⁸ Anje de Heer-de Jong, 'Diaconale aspecten van liturgie en liturgische muziek', in *Vieren en delen: De verhouding tussen liturgie en diaconie* (Heeswijk-Dinther: Berne Media, 2019), 105-7; Anje de Heer-de Jong, 'Vieren en delen: Het midden van diaconale beweging', *Handelingen: Tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap* 47, nr. 2 (1 juni 2020): 42; Anje de Heer-de Jong, 'Liturgie & diaconie', *EREdienst* 46, nr. 1 (2019): 17-19.

Vanuit de diakenen werd wel duidelijk dat een wekelijkse viering niet per sé wenselijk werd geacht: het zou teveel lijken op de hedendaagse wekelijkse misvieringen in de Rooms-Katholieke kerk. Toch zou ik er voor willen pleiten de frequentie van Maaltijd vieringen naar boven bij te stellen. Diakenen zelf kwamen namelijk met de vraag en opmerking dat, indien de Maaltijd en collecte zo nauw met elkaar samenhangen, er op zijn minst toch wekelijks iets van die Maaltijd gevierd wordt. Zij lijken hier zelf al ergens te zien dat met de collecte er een wekelijkse verwijzing is naar de Maaltijd, het is dan feitelijk een kleine stap om die Maaltijd dan daadwerkelijk zelf ook te vieren.

Vanuit mijn eigen onderzoek staat er mijns inziens één inzicht centraal dat veel explicieter naar voren mag komen in liturgie, maar ook in diaconaat. Dat is namelijk het punt dat de gaven, ingezameld bij de collecte, direct verbonden zijn met de gaven van brood en wijn. Daar staat een is-gelijk-teken tussen. De liturgische aanbevelingen van De Heer-De Jong zijn praktische aanbevelingen om dit te onderstrepen.

Maar hier gaat het ook om iets van weten. De gaven die ingezameld zijn worden ook wel de diaconale gelden genoemd. Dat is een zakelijke term, enkel om aan te geven dat die gelden beheerd worden door de diaconie. Die gelden zijn namelijk niet van de diaconie, het is geld van Christus: gaven om Hem te gedenken. Dat gezegd hebbend biedt de traditie, die ik in hoofdstuk 2 heb onderzocht voor het diaconaat een uniek wezenskenmerk, een kenmerk dat haar onderscheidt van al het andere charitatieve handelen. Het punt is namelijk dat die gaven niet zondermeer giften zijn, maar dat die gaven zelf iets van Christus laten zien, herdacht in dat gedachtenismaal. Als we zeggen dat diaconaat en de Maaltijd onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn is dat, vanuit protestants-gereformeerde traditie, precies hierom: de gaven die bij beiden ingezameld en gedeeld worden zijn elkaars gelijke. Dat betekent ook dat de collecte tijdens diensten zonder Maaltijd alsnog een verbinding hebben met de Maaltijd. Dit besef kwam bij sommige diakenen ook ineens op!

6 Conclusies

We keren weer terug bij de hoofdvraag: Welke opvattingen hebben diakenen in vijf gemeenten van de Protestantse Kerk, in Noord-Nederland over hun rol rondom de viering van de Maaltijd van de Heer in het licht van de verbinding tussen diaconaat en de Maaltijd, zoals deze geformuleerd is in de protestants-gereformeerde theologie?

Vanuit de introductie werd duidelijk waarom de verbinding tussen diaconaat en de Maaltijd van belang is: er staat iets ecclesiologisch op het spel. Als de kerk in de liturgie niet meer de wereld buiten de kerk weet te betrekken, dan verliest de liturgie iets van haar zeggingskracht. En andersom: als de wereld en het handelen in de wereld van christenen niet liturgisch ingebed zijn, verworden ze tot een plat seculier charitatief handelen, niet onderscheidend van niet-levensbeschouwelijke goede doelen. Omdat diakenen ook een roeping hebben om de kerk bij haar diaconale roeping te bepalen is het belangrijk dat diakenen die verbinding dus kunnen herkennen en begrijpen.

Vanuit protestants-gereformeerde traditie is de connectie tussen avondmaal en diaconaat aan te wijzen in de betekenis van de gaven. De gaven die ingezameld worden bij de collecte, die gedeeld worden uit dankbaarheid voor wat men reeds ontvangen heeft, die gaven dienen zowel voor de gedachtenismaaltijd aan het offer van Christus als dat die gaven daarna gedeeld worden in de wereld.

In dit onderzoek heb ik getoond dat diakenen een heel aantal verschillende opvattingen hebben over hun rol rondom de Maaltijd. Soms hebben ze een minieme rol, maar in de meeste gevallen zijn diakenen actief betrokken bij de viering van de Maaltijd van de Heer. Functioneel ligt er dus een verbinding. De vraag die daarop volgt, waarom zij als diakenen die rol hebben, dient om de kennislacune die in de inleiding werd beschreven te verkennen. Deze vraag wil namelijk licht werpen op het waarom van actieve diakenen bij de Maaltijd.

Die verdiepende waarom-vraag laat vervolgens een inhoudelijk gemis zien. De diakenen geven sterk aan dat historische gewoonten de reden zijn waarom zij, de diakenen, een rol hebben bij de Maaltijd. Veelvuldig werd ook genoemd dat het organisatorisch handig is als zij het doen. Daarnaast zien de diakenen in de rol van de Maaltijd een spiegel met wat ze in het diaconaat doen: ze zamelen in en delen uit.

Toch ontbreekt de verbinding die nu juist gelegd werd in de protestants-gereformeerde traditie. Die verbinding biedt echter ook kansen. Want juist als die verbinding functioneert, krijgt het diaconaat kleur, een kleur die haar onderscheidt van al het andere charitatieve handelen. Dat diaconaat heeft inderdaad al kleur, want vanuit de gesprekken bleek wel hoe actief de verschillende diaconieën binnen hun eigen dorpscontexten en ver daarbuiten.

7 Discussie en reflectie

Met het beantwoorden van de hoofdvraag is mijn onderzoek tot een einde gekomen. Het onderwerp van de connectie tussen Maaltijd en diaconaat blijft echter nieuwe vragen oproepen, ook naar aanleiding van mijn onderzoek. Ten eerste omdat mijn onderzoek uiteraard zijn afbakening kent. Zo heb ik me geconcentreerd op diaconieën in een dorpscontext, het zou de moeite waard zijn om de connectie ook te bevragen bij diakenen die actief zijn in een stedelijke context.

De connectie tussen diaconaat en liturgie uit zich natuurlijk breder dan enkel in de Maaltijd. De aanleiding voor dit onderzoek is de expliciete taakomschrijving voor diakenen in de kerkorde, waarin de dienst aan de Tafel genoemd wordt. Maar als de connectie tussen diaconaat en liturgie van zulke onmisbare waarde is, dan is het ook de moeite waard om andere liturgische elementen en hun diaconale betekenis te onderzoeken. Om vervolgens ook weer bij diakenen na te vragen hoe zij die verbindingen herkennen en waarderen.

Dat diakenen, in de gesprekken die ik voerde, te kennen gaven dat ze de connectie tussen diaconaat en Maaltijd graag verder willen verdiepen legt, meen ik, ook een bepaald gebrek aan kennis bloot. Dat gebrek heerst waarschijnlijk niet alleen bij de diakenen maar eveneens bij gemeenteleden. Qua kennislancune blijft nog steeds de vraag onbeantwoord hoe het komt dat de connectie tussen de Maaltijd en diaconaat in de loop van de geschiedenis steeds meer onder druk is komen te staan. Zijn er bepaalde redenen aan te wijzen waardoor dat gebeurde?

In mijn onderzoek kwam ik een verscheidenheid tegen aan wijnen, sappen en broden. Dat was niet de scope van dit onderzoek, maar die verscheidenheid is toch fascinerend. Wat betekent het dat de ene diaconie de huiswijn van de plaatselijke supermarkt koopt en schenkt, en de andere diaconie een wijn uit Israël laat overkomen? Met die vragen komt dit onderzoek ook weer terug in een veel bredere theologische discussie. Want wat je op de Tafel zet, het namelijk alles te maken met maaltijden. En juist maaltijden zijn op het moment een *hot issue* binnen de theologie.¹¹⁹ Klomp en Barnard wijzen op een aantal clusters binnen de hedendaagse voedselpraktijken die ook raken aan diaconale thema's: Er is een grotere aandacht voor duurzaamheid, herkomst en gezondheid van producten.¹²⁰ Zij plaatsen deze, en nog andere trends, in de context van een geglobaliseerde wereld. Het is ook de context waarin steeds meer mensen geen toegang hebben tot (gezond) voedsel, vanwege klimaatverandering en conflicten. Tegelijkertijd heeft, door technologische vooruitgang, een verdubbelde omvang van de wereldbevolking toch toegang tot kwalitatief goed voedsel en dat op dezelfde oppervlakte landbouwgrond.¹²¹ Voedsel is ambigu en ambivalent.

Klomp en Barnard reflecteren dan op de vraag of onze maaltijd- en voedselpraktijken ook een bepaalde sacramentaliteit hebben en daarmee in verband kunnen worden gebracht met de Maaltijd van de Heer. Zij formuleren een antwoord vanuit de Radicale Theologie van Richard Kearney die het belang aangeeft van de sacramentaliteit van het alledaagse: "Wat lang als heilig beschouwd werd, hebben we afgewezen waarna wat rest nu opnieuw geheiligd kan

---

¹¹⁹ Zie bijvoorbeeld Mirella Klomp en Marcel Barnard, 'Dagelijkse kost: Het verband tussen keukentafel en avondmaalstafel in de hedendaagse cultuur', in *Rond de tafel: Maaltijd vieren in liturgische contexten*, onder redactie van Mirella Klomp, Peter-Ben Smit, en Iris Speckmann (Heeswijk-Dinther: Berne Media, 2018), 15-31.

¹²⁰ Klomp en Barnard, 18-20, 22.

¹²¹ Klomp en Barnard, 26-27.

worden – opgedragen aan het goddelijke.”¹²² Brood en wijn kunnen op hun eigen manier sacramenteel worden, zonder hun eigenschappen te verliezen.

Er kan ook de andere kant op worden gedacht: door een nadruk te leggen op de alleedaagsheid van het sacrament, van de Maaltijd van de Heer. Dit doen Bieler en Schotroff. Zij introduceren het begrip ‘sacramentele doorlaatbaarheid’: De tastbare voorwerpen die gebruikt worden in de liturgie, het brood en de wijn, hebben een directe relatie tot zowel ons eigen leven: de mens wordt er door gevoed, als tot het sacrale, het brood en de wijn die onder aanroeping van de Geest ons voeden met Christus.

Toegespitst op die sacramentele doorlaatbaarheid kan men stil staan bij vragen als: Wat betekent het dat we in, bijvoorbeeld Nederland, ons brood voor de viering simpelweg bij de plaatselijke bakker kunnen kopen en de christenen in Gaza hun brood moeten halen bij de bakker die geen meel heeft? Waar komt de wijn vandaan, is die duurzaam gemaakt? En wat betekent de overvloed van Christus die we ontvangen in de Maaltijd wanneer onze westerse samenlevingen kampen met toenemende gevallen van obesitas? Kortom het brood en de wijn, zowel in hun materiële als in hun symbolische betekenis, zijn niet neutraal. Zoals Bieler en Schotroff het formuleren: “Het sacrament van de Maaltijd wijst op de aanwezigheid van God onder ons en in de wereld. En tegelijkertijd heft het de verborgenheid van God op in zo verre dat mensen Gods afwezigheid ervaren in lichaamspolitiek relaterend aan voedsel: van honger tot eetstoornissen.”¹²³

Concreet zouden deze gedachten onderzocht kunnen worden met de vraag: Wat betekenen de ingezamelde gaven als zij ook het sacrament behelzen? De gaven die ingebracht worden, hebben die dan ook sacramentele waarde? Dat is relevant voor het verder uitdiepen van de connectie diaconaat en Maaltijd, maar vanwege het sacrament ook breder in de liturgie.

7.1 Beperkingen

Qua beperkingen in methodiek wijs ik twee risico’s aan. Allereerst heb ik dit onderzoek solistisch uitgevoerd: de observaties heb ik in mijn eentje gedaan en verwerkt en slechts gedeeltelijk, via de vignetten, kunnen verifiëren. Daardoor loop ik toch het risico bepaalde zaken mis te lopen. Hetzelfde geldt voor de focusgroepen. Hoewel het niet hele grote groepen waren, maximaal vijf deelnemers, was ik zowel gespreksleider als moderator. Ook daar is het risico dat bepaalde zaken mijn zijn ontgaan, of dat ik niet bij machte was ad rem verdiepende vragen te stellen omdat ik ook alweer bezig was met de volgende vraag, of het volgende vignet.

---

¹²² Klomp en Barnard, 28.

¹²³ Andrea Bieler en Luise Schotroff, *The Eucharist: Bodies, Bread, & Resurrection* (Minneapolis: Fortress Press, 2007), 5.

Bibliografie

- Berkhof, Hendrikus. *Christelijk geloof: een inleiding tot de geloofsleer*. 5., Herziene druk. Nijkerk: Callenbach, 1973.
- Bieler, Andrea, en Luise Schottroff. *The Eucharist: Bodies, Bread, & Resurrection*. Minneapolis: Fortress Press, 2007.
- Boendermaker, Joop. 'Maaltijd van de Heer: oecumenisch-protestant'. In *De weg van de liturgie: Tradities, achtergronden, praktijk*, onder redactie van Paul Oskamp en Niek Schuman, 2de dr., 226-44. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 1998.
- Boerke, Christa. 'De Vrijheid van een christen (1520)'. In *Luther Verzameld*, onder redactie van H.J. Selderhuis, 1:408-51. Utrecht: Uitgeverij Kok, 2016.
- Brienen, Teunis. *De liturgie bij Johannes Calvijn: Zijn publicaties en zijn visies*. Kampen: Uitg. De Groot Goudriaan, 1987.
- Brink, Gijsbert van den, en Cornelis van der Kooi. *Christelijke dogmatiek: een inleiding*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012.
- Bucer, Martin. *Von der waren Seelsorge*. Vertaald door H.J. Selderhuis. Straatsburg, Kampen: De Groot Goudriaan, 1538.
- Buceri, Martini. *Scripta Anglicana fere omnia*. Basel: Petrus Perna, 1577.
- Calvijn, Johannes. *Institutie, of onderwijzing in de christelijke godsdienst*. Vertaald door C. A. de Niet. Houten: Den Hertog, 2009.
- . *La forme des prières et chants ecclésiastiques*. Genève, 1542, Fac-similé van P. Pidoux. Kassel: Bärenreiter, 1959.
- Calvini, Ioannis. *Opera quae supersunt omnia*. Vol. 6. Corpus Reformatorum 34. Braunschweig: Schwetschke et filium, 1867.
- Collins, John N. *Diakonia: re-interpreting the ancient sources*. New York Oxford: Oxford University Press, 2009.
- De Jonge, Henk Jan. 'De "breking van het brood" in Handelingen en de Didache en de vroegste geschiedenis van het avondmaal'. *Theologie.nl Verdieping en inspiratie*, 31 augustus 2020. <https://www.theologie.nl/de-breking-van-het-brood-in-handelingen-en-de-didache-en-de-vroegste-geschiedenis-van-het-avondmaal/>.
- Dienstboek - een proeve Deel II: leven - zegen - gemeenschap*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2004.
- Evers, Jeanine. *Kwalitatief interviewen: kunst én kunde*. Amsterdam: Koninklijke Boom uitgevers, 2015.
- Giethoorn, Lieuwe. 'Kerkelijk spreken over de vrouw in het ambt'. *Protestantse Kerk in Nederland*, z.d. <https://protestantsekerk.nl/verdieping/kerkelijk-spreken-over-de-vrouw-in-het-ambt/>.
- Hamann, Gottfried. *Die Geschichte der christlichen Diakonie: praktizierte Nächstenliebe von der Antike bis zur Reformationszeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.
- Heer-de Jong, Anje de. 'Diaconale aspecten van liturgie en liturgische muziek'. In *Vieren en delen: De verhouding tussen liturgie en diaconie*, 102-16. Heeswijk-Dinther: Berne Media, 2019.
- . 'Liturgie & diaconie'. *EREdienst* 46, nr. 1 (2019): 17-23.
- . 'Vieren en delen: Het midden van diaconale beweging'. *Handelingen: Tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap* 47, nr. 2 (1 juni 2020): 40-44.
- Hogeschool van Amsterdam. 'Social work #4 Vignetten', z.d. <https://toolboxonderzoek.nl/werkvorm/vignetten/>.
- Immink, Gerrit. 'Heilig Avondmaal: klassiek-gereformeerd'. In *De weg van de liturgie: Tradities, achtergronden en praktijk*, onder redactie van Paul Oskamp en Niek Schuman, 2de dr., 245-56. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 1998.

- Janssens, J.M.A.M. *'Ogen' doen onderzoek: een inleiding in de methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. 10e [herziene] druk, 4e oplage. Amsterdam: Pearson, 2010.
- Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland: inclusief ordinanties, overgangsbepalingen en generale regelingen*. Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers, 2019.
- Klomp, Mirella, en Marcel Barnard. 'Dagelijkse kost: Het verband tussen keukentafel en avondmaaltafel in de hedendaagse cultuur'. In *Rond de tafel: Maaltijd vieren in liturgische contexten*, onder redactie van Mirella Klomp, Peter-Ben Smit, en Iris Speckmann, 15-31. Heeswijk-Dinther: Berne Media, 2018.
- McKee, Elsie Anne. *John Calvin: On the diaconate and liturgical almsgiving*. Travaux d'Humanisme et Renaissance 197. Genève: Librairie Droz, 1984.
- Meijers, Erica. 'Come and Eat: Table Fellowship as a Fundamental Form of Diakonia'. *Diaconia* 10, nr. 1 (1 december 2019): 85-111. <https://doi.org/10.13109/diac.2019.10.1.85>.
- . "'For Everyone Born, a Place at the Table": The Encounter of Eucharist and Diaconia During a Sanctuary in the Netherlands'. *Ecclesial Practices* 9, nr. 2 (16 december 2022): 165-85. <https://doi.org/10.1163/22144471-bja10041>.
- . 'Het brood van de naaste: Verkenningen rond diaconie en Eucharistie'. *Handelingen: Tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap* 47, nr. 2 (1 juni 2020): 16-23.
- Noordegraaf, Ab. 'Verkenningen in de geschiedenis'. In *Dienen en delen: Basisboek diaconaat*, onder redactie van G.C. Den Hertog en A. Noordegraaf, 59-106. Zoetermeer: Boekencentrum, 2009.
- Noordegraaf, Herman. *De diaconale C-factor: de betekenis van Calvijn voor het diaconaat*. Rotterdam: Stichting Rotterdam, 2009.
- Nordstokke, Kjell. 'Diaconia as mark of the church'. In *The Diaconal Church*, onder redactie van Stephanie Dietrich, Knud Jørgensen, Karsrud Korslien, en Kjell Nordstokke, 27-40. Regnum Studies in Mission. Oxford: Regnum Books International, 2019.
- Onderzoekspanel Protestantse Kerk. 'Hoe denken leden van de Protestantse Kerk over het avondmaal?' www.protestantsekerk.nl, 12 augustus 2022. <https://protestantsekerk.nl/nieuws/hoe-denken-leden-van-de-protestantse-kerk-over-het-avondmaal/>.
- Oskamp, Paul. 'Gebeden en gaven'. In *De weg van de liturgie: Tradities, achtergronden, praktijk*, onder redactie van Paul Oskamp en Niek Schuman, 2de dr., 217-25. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 1998.
- Osmer, Richard Robert. *Practical theology: an introduction*. Grand Rapids, Mich: William B. Eerdmans Pub. Co, 2008.
- Pater, Jonathan. 'Allen deel aan één brood: Sociale dimensies van vroegchristelijke maaltijden'. In *Vieren en delen: De verhouding tussen liturgie en diaconie*, onder redactie van Gerard Rouwhorst en Louis van Tongeren, 47-71. Heeswijk-Dinther: Berne Media, 2019.
- Pillay, Jerry. 'The Significance of Social Justice and Diakonia in the Reformed Tradition'. *HTS Theologische Studies / Theological Studies* 78, nr. 4 (8 december 2022). <https://doi.org/10.4102/hts.v78i4.7846>.
- Protestantse Kerk in Nederland. 'Veelgestelde vragen', z.d. <https://protestantsekerk.nl/faq/hoe-komt-de-indeling-in-stromingen-in-het-panel-van-de-protestantse-kerk-tot-stand/>.
- Rouwhorst, Gerard. 'De intrinsieke band tussen liturgie en diaconie'. In *Vieren en delen: De verhouding tussen liturgie en diaconie*, onder redactie van Gerard Rouwhorst en Louis van Tongeren, 27-46. Heeswijk-Dinther: Berne Media, 2019.

- Sampson, Helen, en Idar Alfred Johannessen. 'Turning on the Tap: The Benefits of Using "Real-Life" Vignettes in Qualitative Research Interviews'. *Qualitative Research* 20, nr. 1 (februari 2020): 56-72. <https://doi.org/10.1177/1468794118816618>.
- Swinton, John, en Harriet Mowat. *Practical Theology and Qualitative Research*. 2., rev. Ed. London: SCM, 2016.
- Tromp, Thijs. 'Offeren, breken, en delen. Over de idenditeit van het diaconale geld'. In *God, geld en geloofsgemeenschappen*, onder redactie van Leo van den Broeke, 117-34. Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers, 2021.
- Well, Herman van. 'De Reformatie'. In *Barmhartigheid en gerechtigheid: Handboek diaconiewetenschap*, onder redactie van Hub Crijns, Wielie Elhorst, Lützen Miedema, en Herman Noordegraaf, 2de dr., 141-42. Kampen: Kok, 2004.
- . 'Protestants diaconaat in Nederland voor 1800'. In *Diaconie in beweging: handboek diaconiewetenschap*, onder redactie van Hub Crijns en Ellen Hogema, 166-84. Kampen: Kok, 2011.
- Well, Herman van, en Sake Stoppels. 'De definitie opnieuw beschouwd'. In *Barmhartigheid en gerechtigheid: handboek diaconiewetenschap*, onder redactie van Hub Crijns, Wielie Elhorst, Lützen Miedema, en Herman Noordegraaf, 2de dr., 392-98. Kampen: Kok, 2004.

Bijlage 1 Observatieformulier

Voorafgaand aan de dienst:

- **Beschrijf het kerkgebouw en de wijk waar het in ligt. Dus de omgeving.**
- **Wat tref je aan als je binnenkomt. Hoe verloopt de communicatie.**
- **Hoe leg je uit wat je gaat doen en hoe informeer je de direct betrokkenen over de veiligheid (ga je nog terugkoppelen aan hen? Zou ik wel doen).**
- Wie is er betrokken bij het klaarzetten van de Maaltijd?
- Wat voor attributen worden er gebruikt? Denk aan kaarsen, borden, bekers, of bekertjes.
- Welke vorm van de maaltijdsviering wordt gehanteerd? Tafel, kring, lopend, etc.
- Wat wordt er onderling gezegd **en gedaan**?
- Hebben de diakenen onderling ook onderscheiden rollen?
- Welke sfeer neem je waar? (probeer te letten op non-verbale communicatie)

Tijdens de dienst:

- Welke rol hebben de diakenen in de viering, tijdens de eredienst?
- Wie doet de afkondigingen? Wat is de inhoud van de afkondigingen? (bijvoorbeeld bloemen voor zieken, let op de inhoud van de afkondigingen!) Let op: soms worden afkondigingen rondom een collecte gedaan! Let hier ook op!
- Wie doet de gebeden? (denk aan kyrië-gebed en Voorbeden): neem ook de thematische inhoud van de gebeden mee.

Gedeelte viering Maaltijd:

- Wat ligt er allemaal op de Tafel (aan attributen, voorwerpen, etenswaren)
- Welke rollen hebben de ouderlingen, predikant en eventuele andere gemeenteleden? Zijn ambtsdragers herkenbaar van gemeenteleden?
- Welke communicatie vindt er plaats tussen ambtsdragers en gemeenteleden? (wat gebeurt er bij overhandigen brood en wijn)
- Is er een collecte/offerande/inzameling van de gaven? Benaming maakt uit! Zijn er meerdere collecten?
- Op welke plek in de liturgie vindt die collecte/en dergelijke plaats? **Belangrijk!**
- Wordt de collecte toegelicht? Door wie, wanneer? Met hoeveel woorden? **Wordt er een relatie met het avondmaal gelegd?**
- Wat gebeurt er met het ingezamelde/gecollecteerde geld in de dienst?
- Welke gebeden hebben er plaats rondom de Maaltijd en rondom de collecten?
  - o Cq: welk formulier wordt er gehanteerd?

Na de dienst:

- Wat gebeurt er met overgebleven brood, wijn en druivensap?
- Wie ruimen de boel op? Wat gebeurt hier? Wordt er iets gezegd?
- Worden er voorbereidingen getroffen voor een voortzetting van de Maaltijd? Zoals een thuis-Avondmaal?
- Neem je iets waar van de sfeer na afloop van de dienst onder de diakenen?

Bijlage 2 Formulier Maaltijd van de Heer orthodox

Verkort formulier om het Heilig Avondmaal te houden

In dankbare gehoorzaamheid aan het woord van Christus “Doet dit tot mijn gedachtenis”, mogen wij op deze avond waarop Jezus met Zijn discipelen de paasmaaltijd vierde en het Avondmaal heeft ingesteld, ook gedenken dat Hij door de Vader in deze wereld gezonden is, niet opdat Hij de wereld zou veroordelen, maar opdat Hij haar zou behouden. Gedenken hoe Hij als de Goede Herder Zijn leven heeft gesteld voor de schapen; Zich heeft laten binden, opdat Hij ons zou ontbinden; Ontelbare smaadheden geleden heeft, opdat wij nimmer meer te schande zouden worden; Onschuldig ter dood veroordeeld is, opdat wij zouden worden vrijgesproken; de vloek van ons op Zich geladen heeft, opdat Hij ons met Zijn zegen vervullen zou; Zich aan het kruishout met lichaam en ziel heeft vernederd tot in de aller diepste versmaadheid en angst der hel, toen Hij met luide stem riep: *“Mijn God, mijn God, Waarom hebt u mij verlaten”*, opdat wij door God aangenomen en nooit meer door Hem verlaten zouden worden; En ten laatste hoe Hij in Zijn offerdood het nieuwe en eeuwige verbond der verzoening heeft besloten toen Hij het uitriep: *“Het is volbracht.”*

Opdat wij nu vast zullen blijven vertrouwen in Zijn hartelijke liefde en overwinnende genade, heeft Christus aan ons het Avondmaal gegeven. Hij nam in de nacht voor Zijn sterven het brood, dankte, brak het, gaf het aan Zijn discipelen en zei: *“Neemt, eet, dit is Mijn lichaam dat voor u gegeven wordt.”* Daarna nam Hij de drinkbeker der dankzegging en sprak: *“Drinkt allen daaruit, want dit is het bloed van Mijn verbond, dat voor velen vergoten wordt tot vergeving van zonden.”*

Zo betuigt en verzegelt ons het Heilig Avondmaal, dat het eenmaal volbrachte offer van Christus de enige grond is van onze hoop. Want in Zijn dood heeft Christus de toorn van God tegen de zonde weggedragen en heeft Hij ons de levendmakende Geest verworven, door Wie wij met Hem waarachtige gemeenschap hebben. Door dezelfde Geest worden wij ook met elkaar als lidmaten van één lichaam in waarachtige broederlijke liefde verbonden. Zoals de apostel spreekt: *“Een brood is het, zo zijn wij velen één lichaam”*. Deze eenheid zullen wij niet alleen met woorden, maar ook met de daad jegens elkaar bewijzen.

Daar komt bij dat het aanzitten aan de maaltijd van onze Heere Jezus Christus ons het verlangen levend houdt en doet uitzien naar de wederkomst van Jezus Christus en naar de bruiloft van het Lam in de volkomenheid van Gods Koninkrijk, wanneer God zal zijn, alles in alles.

Laten wij dan ook nu aan de maaltijd van onze Heere Zijn dood gedenken, Zijn opstanding belijden en Zijn toekomst verwachten. Maranatha!

Bijlage 3 Dankgebed midden-orthodox

De tafel der armen

Wat in stilte bloeit, in de luwte van tuinen,
Onder de hete zon, op de akker,
Heeft Hij bestemd, voor de tafel der armen.

Aardekracht, zonkracht is Hij, licht in de mensen,
Dat wij elkaar bevrijden en doen leven,
Brood van genade worden, wijn van eeuwig leven.

Maar wie niets hebben, wie zal hen hieraan deel geven?
En die in weelde zwelgen en van niets weten,
Wie zal hen naar gerechtigheid doen verlangen?

Aanschijn der aarde, wie zal jou vernieuwen?
Hij die alles zal zijn in allen,
Heeft ons bestemd om, aarde, jouw aanschijn te vernieuwen.

Huub Oosterhuis

Bijlage 4 Orde voor de Maaltijd - midden-orthodox 2

Geloofsbelijdenis: Klein Credo Lied 344: 1, 2 en 3 Nodiging en uitleg

Wensen wij elkaar vrede van Christus

Voorganger:

De Heer heeft zijn tafel bereid voor wie in Hem geloven en Hem liefhebben. Als dienaren van Jezus Christus nodigen wij u uit om dankbaar en gelovig met ons de gebeden te zeggen en brood en wijn te ontvangen uit zijn hand.

De grote lofprijzing

Verheft uw harten tot G'd en laat ons de Here onze G'd dankzeggen want Hij verdient onze dank.

Ja waarlijk, het past ons, o Heer, goed is het en heilzaam, dat wij U dankzeggen, overal en altijd, Heilige Vader, eeuwige G'd, door Christus, onze Heer, die ons mensen is gelijk geworden en zich vernederd heeft tot de dood, ja, tot de dood aan het kruis. Daarom hebt Gij hem uitermate verhoogd en hem een naam gegeven boven alle naam, opdat in zijn naam zich zou buigen alle knie van hen die in de hemel en op aarde zijn tot eer van G'd de Vader.

En daarom met engelen en machten en krachten, met allen die staan voor uw troon verheffen ook wij onze stem en zingen vol vreugde U toe:

Zingen: Lied 985: 1

*Heilig, heilig, heilig, hemelhoog verheven
boven ons mensen: de naam van God de Heer! Heilig, heilig, heilig,
Schepper van de wereld, mensen beneden zingen U ter eer.*

Wij zegenen U omwille van Jezus, uw Zoon, uw onvolprezen gave, die is overgeleverd om onze overtredingen en om onze rechtvaardiging is opgewekt en zo alles heeft volbracht, die zich met hart en ziel aan deze wereld heeft gegeven.

Zingen: Lied 985: 2

*Heilig, heilig, heilig, maker van de sterren,
sonnen en manen en heel het firmament!*

*Heilig, heilig, heilig, mateeloze ruimte,
machten en krachten, maak zijn naam bekend!*

Zend dan o G'd, uw Heilige Geest, zodat wij eten en drinken het leven dat niet vergaat. En zoals dit brood dat wij breken was verstrooid over de velden maar werd samengebracht en een is geworden, breng zo uw gemeente bijeen van heinde en ver in het rijk van uw vrede. Want U alleen komt alle eer toe door Messias Jezus uw Dienaar in eeuwigheid!
Amen

Laten wij bidden tot G'd onze Vader met de woorden die Jezus ons gegeven heeft: Onze Vader...

Zingen: Lied 985: 3

*Heilig, heilig, heilig, bron van alle leven,
bloemen en bomen en al wat adem heeft!
Heilig, heilig,
heilig, Vader van ons allen,
eerste en laatste, U dankt al
wat leeft!*

De gemeenschap van brood en beker

In de nacht, waarin hij werd overgeleverd, nam Hij een brood, sprak de zegen uit:

‘Gezegend zijt Gij, Heer onze G'd, Koning der wereld, die het brood uit de aarde doet voortkomen’

brak het en zei: ‘Neemt en eet, dit is mijn lichaam voor u; doet dit tot mijn gedachtenis’.

Na de maaltijd nam hij de beker der dankzegging, sprak de zegen uit:

‘Gezegend zijt Gij, Heer onze G'd, Koning der wereld, die de vrucht van de wijnstok geschapen heeft’

en sprak: ‘Deze beker is het nieuwe verbond in mijn bloed tot vergeving van zonden. Drinkt allen hieruit, tot mijn gedachtenis’.

Communie

Eventuele pastorale mededelingen Dankgebed en voorbeden

Bijlage 5 Orde voor de Maaltijd - vrijzinnig

DIENST VAN DE TAFEL

Uitnodiging.

Voorganger: Zoals Jezus' leerlingen deden, zoals talloze mensen vóór ons hebben gedaan, ook hier in deze kerk, zo zullen ook wij vanmorgen brood en wijn met elkaar delen.
Jezus vraagt ons dit te doen in verbondenheid met hem en met elkaar.
Wij zijn van harte uitgenodigd aan zijn tafel.

Dus wees welkom, ieder van u, want alle dingen zijn gereed.

Tafel/waasser
Samen met de twee diakenen, die het licht van de Paaskaars dragen, lopen wij naar voren.

+ Kledt ichele en gromme
Intussen zingen wij:

Ubi caritas et amor, Deus ibi est (Waar aandacht en liefde is, daar is God)

Ubi caritas

U-bi ca-ri - tas et a - mor, u-bi ca-ri - tas De-us i - bi est.

The image shows a musical score for the hymn 'Ubi caritas et amor, Deus ibi est'. It is written on a single staff in treble clef with a key signature of one flat (B-flat) and a 4/4 time signature. The melody is simple and homophonic. The lyrics are written below the notes. There is a fermata over the final note 'est'.

We staan rondom de tafel en bidden:

Voorganger: Gij, levende God, grondtoon van ons bestaan, behoeder van ons diepste verlangen naam voor wat ons heilig is - u vraagt naar ons, wij geven antwoord

en staan rond deze tafel met brood en wijn om te proeven en te delen wat zin aan het leven geeft.

Gemeente: Wij verlangen ernaar een gemeenschap te zijn van mensen die gedragen worden door u en door elkaar.

Wij wensen elkaar de vrede van Christus.

Voorganger: Zijn vrede deelden wij, en Hem gedenken wij hier, Jezus van Nazareth, een mens die met geweld werd omgebracht, en toch daarin zichzelf wist te geven, in lichaam en geest, aan de mensen die hij zo liefhad.

In de nacht voor zijn sterven heeft hij met wie bij hem waren het brood gebroken en gezegd: 'Neem, eet, dit is mijn lichaam, mijn leven, ik wil het delen met jullie.'

Wij delen het brood uit de hemel.

1. drink ook uit

Zingen: Gezang 229: 1.

Ge - ze - gend zijt Gij, eeu - wi - ge God,
ko - ning van he - mel en aar - de,
die het brood uit de aar - de doet_ groei - en.

2. drink ook uit
oplijf lijdende
voorganger of laudist.

Voorganger: Toen nam hij een beker wijn en zei: 'In deze beker, die ik met jullie wil drinken, schenk ik mijzelf in jullie uit.'

Wij delen de wijn van het Koninkrijk.

Zingen: Gezang 229: 2.

Ge - ze - gend zijt Gij, eeu - wi - ge God,
ko - ning van he - mel en aar - de,
die de vrucht van de wijn-stok hebt ge-scha-pen.

Wij delen de wijn van het koninkrijk

Voorganger: God, in eerbied ontvangen wij u,
dat uw gave vruchtbaar mag worden in ons.

Gemeente: Dat Gij zult zijn God in ons midden
en wij uw lichaam.
Amen.

Daarna keren wij terug naar onze zitplaatsen onder het zingen van:

Laudate omnes gentes, laudate Dominum (Looft alle volkeren, looft de Heer)

Laudate omnes gentes

Lau - da - te om - nes gen - tes, lau - da - te Do - mi - num. Lau -
da - te om - nes gen - tes, lau - da - te Do - mi - num. Lau -

DIENST VAN DE GEBEDEN:

Dankgebed – Stil Gebed – Onze Vader.

Onze Vader in de hemel, laat uw naam geheiligd worden,
laat uw koninkrijk komen en uw wil gedaan worden
op aarde zoals in de hemel.
Geef ons vandaag het brood dat wij nodig hebben.
En vergeef ons onze schulden, zoals ook wij hebben vergeven
wie ons iets schuldig was.
En breng ons niet in beproeving,
maar red ons uit de greep van het kwaad.
Want aan u behoort het koningschap,
de kracht en de majesteit
tot in eeuwigheid. Amen.